

ગેરવમાં

અવેરચંદ મેઘાણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

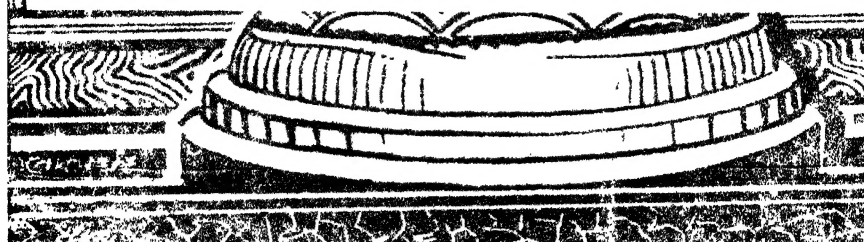
[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૫૨૦

કિંમત ૨-૦ ૪

ગ્રંથનામ ઇરિનિ

વર્ગિક ૨ : ૩

વે રા ન માં

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ભારતી સાહિત્ય સંઘ
૧૩૮, મેડોજ સ્ટ્રીટ, કેપ્ટ-મુંબઈ
૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી, અમદાવાદ

પ્રથમી આવૃત્તિ ૨૫૦૦ ઓક્ટોબર ૧૯૩૫

બીજી આવૃત્તિ ૬૫૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૪

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૪૫૪૦

કિંમત

૨-૦-૦

• પ્રકાશક •

સદ્ભીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી
બારની સાહિત્ય સંઘ
શ્રીમાળી સોસાયટી અમદાવાદ

• સુદર્શક •

ચંદુલાલ નેઠાલાલ વ્યાસ
રવા અથવા મુદ્રણાલય
સોડા રોડ • રાણપુર

સાધ શ્રી

અમૃતલાલ શેઠને

શ્રી મેઘાણીનાં હવે પછી

બ હા ર પ ડ ના રાં

પ . રિ . ભ . મ . ભુ

ખંડ ૧-૨

પોતાની અનોખી શૈલીએ અને દષ્ટિએ સાહિત્ય-
વિવેચનાની માંડણી કરી આપતાં જીવતાં પ્રસંગચિત્રો,
આંદોલનો, અવલોકનો, પ્રવેશકો અને પગદંડીઓ.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ-અમદાવાદ.

બીજી આવૃત્તિનું

નિવેદન

પત્રકારત્વના 'વેરાન'માંથી વીણેલાં આ પુસ્તક માંહેનાં પુષ્પોં મને હમેશાં પ્રિય રહ્યાં છે. આજે પણ વર્ષ પછી વર્ષ ચાલુ રહેલી એ વેરાનની વાટે, લાઠશ્રી ઈશ્વરલાલના ઉત્સાહને લીધે મને આ પુષ્પોના પ્રુફવાચનનો પુનઃ મધુ-આસ્વાદ સાંપડ્યો છે. ધણું વર્ષો બાદ જૂની વેરાનદશાના મારા એ મહાપ્રાણુ સાથીઓ-વિકટર હ્યુગો, રોમાનોવ, ગોરકી વગેરેનો સંપર્ક તાજે થયો છે. બધા પ્રસંગોએ પોતાની અખૂટ તાજગીથી પુનઃ અંતરમાં સૌરભ મૂકી છે.

વેરાનની વાટ તો કાણ જાણે ક્યારે પૂરી થશે. આવરદાને છેડે પણ આપણી ઝંખનાનું કુસુમ-કાનન કદી કાઢ માનવીને ભાગે આવે છે કે નહિ તે તો ખબર નથી. મોટા ભાગને તો એની પ્રાપ્તિની આશાએ દોહ્યા જવું એ જ નિર્માણ છે. માફે એ એવું હોય તો ભલે હો, ફક્ત જો આવાં પુષ્પો માર્ગે મળતાં રહેશે તો મંજલ ખેંચી શકવાની મુશ્કેલી છે.

લાઠશ્રી ઈશ્વરલાલ અને લક્ષ્મીદાસના રત્નેહથી મારા આજ સુધીના સાહિત્યસૃષ્ટિમાંના પરિબ્રમણના બીજા વિવેચનલેખો, આંદોલનો અને શબ્દચિત્રોનો સંગ્રહ પણ છપાવા જાય છે. મારી શબ્દ-યાત્રામાં રસ લઈ રહેલ વિશાળ વાચકવૃંદને એમાંથી પણ આનંદ લાઘશે એવી ખાતરી થયા પછી જ એ સાહસ ખેડ્યું છે.

થોડુંક અંગત

૧૯૨૨ માં હું દિશાશૂન્ય હતો. કલકત્તાની નોકરી છોડીને કાઠિયાવાડમાં આવ્યો હતો. સ્થિર થવું હતું. ખેતીના ઉધામા ચડ્યા, વ્યાપારી સ્વજનો વ્યાપાર તરફ ખેંચવા લાગ્યા. દેશી રજવાડાની નોકરી પણ બહુ દૂર નહોતી. સહુ કોઈ ભાંજ્યાના ભેરુ જેવી શિક્ષણની નોકરી તો સામે જ ઊભી હતી.

ખરાબે ચડેલા નાવને મારા બેત્રણ લેખોએ બચાવ્યું. અમર રસની ખાલી, ચોરાનો પોકાર વગેરે લેખો ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્ર પર ગયા, છપાયા, અને તે પરથી ભાઈશ્રી અમૃતલાલ શેઠે મારો ડૂબતાનો હાથ ઝાલ્યો.

અમૃતલાલ શેઠ પત્રકાર બન્યાને ત્યારે નવ જ મહિના થયેલા. એમના સ્વયંરંજિત પત્રકારત્વે ગુજરાતમાં નવી ભાત પાડી હતી, સૌરાષ્ટ્ર લેખન-શૈલી આજે જૂની થઈ છે. ચવાઈ ચવાઈ છોતાં જ રહ્યાં છે એનાં; એમાંથી સ્વાભાવિકતાનો આત્મા ગયો છે, પણ ૧૯૨૧-૨૨માં એ શૈલી લોકોને મુગ્ધ કરતી.

આવી નવીનતા ભાઈ અમૃતલાલની કલ્પનમાં કાણે પૂરી હતી? દેશી રાજ્યોની આપખુદી જોડે આખડનાર લડાયક

જુરસાએ ? મહાસલાની નવપ્રદીપ્ત નિર્ભયતાએ ? ના, મને તે લાગે છે કે એ નવીનતા સાહિત્યસેવનમાંથી નીપજી હતી. શ્રી. શેઠ પત્રકાર બન્યા, તે પૂર્વે ઘણા વર્ષના જૂના સાહિત્યસેવી હતા. કવિ પણ હતા—‘ચાલો બહાલી જગતભરના ભોગમેળે ત્યજ દો !’ એ મંદાકાન્તા કાવ્યના કર્તા શેઠ છે એવું તો એ કાવ્ય પર અનુરાગ થયા પછી મેં આડેક વર્ષે જાણેલું. આ સાહિત્યપ્રેમે જ શેઠના પત્રકારત્વને ભાષાવૈભવ, ઊર્મિરંગો અને કલ્પનાયુક્ત કલાવિધાન ચડાવ્યું. એ સાહિત્યદૃષ્ટિથી જ શ્રી. શેઠ પોતાની મદદે પ્રાસાદિક લેખક ભાષા સુશીલને તેડ્યા હતા.

હું જોડાયો ત્યારે મેં જોયું કે માટીનાં જીર્ણ ભીંતડાં વચ્ચે ખેસીને અમૃતઝાલ શેઠ અને સુશીલ સૌરાષ્ટ્રનાં પાનાં પર સાહિત્યરંગી સાથિયા પૂરતા હતા. રોજાંદા અથવા અઠવાડિક દુનિયાના, રાજકારણના કે હરકોઈ ક્ષેત્રના અલ્પજીવી બનાવ ઉપર તે ભાઈઓ સાહિત્યનો ઝરી-કસબ કરતા. તેઓનું આ કસબકામ ખીજડાના ઝાડને છાંયે, અને કાગળોની પેટીઓ ઉપર ચાલતું. રજવાડાનું રાજકારણ પણ પ્રવાસ-પત્રો આદિના રૂપમાં શિક્ષણવિધાન પામતું. પહેલા પાના પરની ભાવોદ્દેગ-પ્રથા પણ સૌરાષ્ટ્રે ચાલુ કરી. આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો ય સૌરાષ્ટ્રની લાક્ષણિક બાનીમાં બહાર પડતાં. આનું નામ પત્રકારત્વનો Literary Tone : સાહિત્યરંગી તોર.

મને તેડયો હતો સાહિત્યની શાખા ચક્ષાવવા. પણ પત્રકારત્વથી નિલેપ રહી શકું તેવી બાંધિયાર કુંડીએ બાંધેલી એ બંને પૃથક શાખાઓ નહોતી. હું બેઉ ક્ષેત્રમાં રમણ કરતો થયો. નવો મોહ પાતળો પડી જતાં ક્રમે ક્રમે પત્રકારત્વ મને

વેરાનરૂપ લાગ્યું. એ વેરાનમાં રેતીના વંટોળ ચડતા હતા. આંખો અંધી બનતી હતી. પગદંડીઓ નહોતી જડતી. કોને માટે, શાને માટે, ક્યા લોકશ્રેયાર્થે હું અગ્રલેખો ને નોંધો, સમાચારો ને પત્રો લખતો હતો તેનો આજે વિચાર કરું છું ત્યારે જવાબ ફક્ત એટલો જ જડે છે કે લખવાનું હતું માટે લખતો હતો.

એ વેરાનમાં બત્તી હતી કેવળ સાહિત્યરસની. એના ઝાંખા પ્રદીપે સાચી દિશાનો દોર ન ચૂકવા દીધો. અમૃતલાલભાઈના સાહિત્યલક્ષી પત્રકાર-વે સૌરાષ્ટ્રની મુશ્કેલિસ વેળામાં પણ એક સરસ નાનું પુસ્તકાલય વસાવી કાઢ્યું હતું. અઠવાડિકના દર-એક અંકમાં એ પુસ્તકોના વાચન પરથી અફેકેક બબ્બે સાહિત્યલેખનું શિલ્પ મૂકવાનો એમનો આગ્રહ હતો. એ નિયમ અમારી પાસે પોતે અચૂક પળાવતા. મારા લેખેશા એવા લેખો માંહેલો એક લેખ મને આજે પણ યાદ આવે છે. ‘એશિયા જાગે છે.’ ‘Rising Temper of The East’ નામના પુસ્તકનો એ ચાર કટારોમાં પૂરેલો નિચોડ. સૌરાષ્ટ્રની એ નાબુક પુસ્તકશાળા આજે ય મારા હૃદયને રાણપુર રફ એક આછા પાતળા હીર-તાંતણે ખેંચતી રહી છે.

શુક્ર, શનિ ને રવિ: એ ત્રણ હતા પુસ્તક-લેખનના દિવસો, સોરડી ગીતો-કથાઓને ગોતવા જવાના પ્રવાસ-દિવસો. એ દિવસોનો ય જે ફાલ ઊતરતો, તેના વિવિધ રસવંતા ખંડોનો અમે અઠવાડિકમાં થાળ ભરતા: નાટકોના પ્રવેશો, વાર્તાનાં પ્રકરણો, જગતઘટિલાસનાં હજળાં પાનાં, મિસર, કારીઆ, આયરલેન્ડ અને હંગેરીની યશોજ્જ્વલ નવરચનાની

તવારીખો: રાગોર, દ્વિજેન્દ્રલાલ ઇત્યાદિ બંગાળી સાહિત્ય-સ્વામીઓની વાનીઓ: (તેની તો બંગાળી ભાષાના રસિક અભ્યાસી ભાઈ સુશીલે જ પહેલ કરી દીધેલી.)

ચોથે વર્ષે મેં સૌરાષ્ટ્રના પત્રસંપાદનમાંથી મુક્તિ માગી. કેમકે એની અંદર આવશ્યક લેખાતા મતાગ્રહો, દુરાગ્રહો, પૂર્વાગ્રહો, ને દાગ્રેભર્યા આવેગોને સહેલા જેટલું પાકું રીઢું માઈ મનોબળ ન બની શક્યું. વેરાનમાં વટોળા અને આંધીઓ વધતાં જતાંતાં. પ્રચારલક્ષી, કેવળ વિધાતક પ્રચારલક્ષી વિચારદાવાનલની રોશની વધુ ને વધુ આંખો આંજતી હતી. મેં મારી સાહિત્ય-દીવી લઈને જુદી વાટ જાલી.

એ જાંખી બત્તીએ મને દિશાદોર ચૂકવા દીધો નથી: મારાં ગીતો, વાર્તાઓ અને વિવેચનોનાં નવાં નવાં ડ્રટચે જતાં આંદરણાંનું પલ્લુ મને એ જાંખી બત્તીએ જ દર્શન કરાવ્યું. સાહિત્યના પ્રદેશમાં માઈ આજનું જે કંઈ સ્થાન છે,

કેટલીક નવપગલીઓ મારાથી પડી શકી છે, ને હજુ ય જે વણચૂકયું દિશાપ્રયાણ માઈ ચાલુ છે, તે બધાની પાછળ પ્રતાપ એ નાની બત્તીના છે. એ બત્તીને ચેતાવનાર સૌરાષ્ટ્રના પત્રકારતવની સાહિત્યરંગી જ્યોત.

‘સૌરાષ્ટ્ર’ બંધ પડ્યું, ને ‘ઝૂલછાબ’ નીકળ્યું, ‘ઝૂલછાબ’ના સંચાલનમાં મને સાથે લેનારા સંચાલક ભાઈ ઓએ પલ્લુ મારી જાંખી બત્તીને આદર દીધો. ‘ઝૂલછાબ’નું કામ કોઈ પલ્લુ અમૂક વાદના વિજ્ઞાપ્રચારની પેટીમાં ન પૂરી દેતાં અમે એનાં પાનાંને મોકળાણ આપી-આપણી માનવતાનાં સર્વ અંગોને સ્પર્શ તેવાં બહુરંગી લખાણો ઝીલવાની. કાળ-

બળે એય બદલી ગયું. ‘પુલકાબ’ ને સૌરાષ્ટ્રના રાજરંગોમાં
અબકાળવાનું ક્યું મેં ખસી મારગ આપ્યો.

કાળસંયોગો અઠી વર્ષ પર મુંમઘ લઈ આવ્યા. હું
સિનેમાના ધંધાનાં બારણાં ઠોકતો હતો એવી વાતમાં વિકૃતિ
હતી. મારાં ગીતો અને કથાઓને મારા જ કંઠથી પદો પર
ઉતારવાનો એક પ્રયોગ, એક દિલસોજ ચિત્રપટકાર સ્નેહીની
બેઠે વિચારી રહ્યો હતો, પણ આજે તો એ વિચાર અલ-
સાર્થ પર છે. આથી વિશેષ કશું પ્રયાણ મેં ચિત્રપટના
પ્રદેશમાં ક્યું નથી. બારણાં ઠોક્યાં નથી.

હવેતર પર એક હિમ પડ્યું હતું. આંગળાંનેય એ હિમે
થિજીવ્યાં હતાં. એ હિમ ઉપર મિત્રાનાં સ્નેહ—કિરણો
ચમકતાં રહ્યાં, ન ફરીથી મારાં છુટાં થએલાં આંગળાંએ
કલમ લીધી. ‘પ્રતિમાઓ’ ને ‘પલકારા’ની વાર્તાઓ લખી.

દરમ્યાન અમૃતલાલ શેઠે ‘જન્મભૂમિ’ની તૈયારી કરી.
‘દેશમાં તને નહિ ગમે, આંહીં કામે લાગી જા.’ કહીને એણે
મને ‘જન્મભૂમિ’ના દૈનિક સંપાદન પર બેઠ્યો. એમાં ય
એમણે મને મારી ઝીણી બત્તી અજવાળી શકે તેટલા પૂરતો જ
સાહિત્યખુણો પકડવાની અનુકૂલતા કરી આપી. કેમકે
સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક જેને વેરાન જણાયું તેને દૈનિક ‘જન્મ-
ભૂમિ’ની મરુદશા તો કેટલી વધુ લાગી જશે !

પણ ઉલટી રિથિતિ દીડી. રાજસ્થાની રાજરંગોથી મોકળો
પુષ્કળ અવકાશ આ દૈનિકમાં દેખાયો. રોજંદા સમાચારોના
અહીં ખાતેના સંપાદકોએ સાહિત્યપ્રદેશને એકદેશીય ન
માન્યો. અહીં પણ પહેલા દિવસથી મોંડીને નાનાં ગીતો, પ્રેર-

આત્મક ઉદ્દ્યોધનો, સ્વાનુભવે સૂઝેલી મામિક ધટનાઓ તેમજ નવનવી વંચાતી ચોપડીઓમાંથી જડતા ચિત્રાત્મક શૈલીના પ્રસંગો દોરી આપવાનું પ્રિય કાર્ય કરવા મળ્યું. દૈનિક અખબારના પંચહીન વેરાનમાં ઝીણી સાહિત્ય-બત્તીએ માર્ગ દાખવ્યા.

આજે તમારી સન્મુખ જે ધરી રહ્યો છું તે બધાં પેલી ઝીણી બત્તીએ દેખાડેલી પગદંડીનાં જ પગલાં છે. એક દિવસ પુસ્તકાકારે મૂકવા થશે એવી ચોખ્ખા નેમ રાખીને જ હમેશાં અથવા અઠવાડિયે આ લખ્યાં હતાં. દૈનિક વર્તમાનપત્રની પસ્તીમાં તણાઈ જવા દેવાની ઉપરછલી ગણતસીથી એ નહોતાં દોરાયાં, અને વિષય એના દેખીતી રીતે જૂજવા જૂજવા છતાં એ તમામની આરપાર પરાવાએલો છે મારી એક જ ભાવનાનો દોરો, કે આપણી માનવતાને જગાડનારો સાહિત્ય-રસ એમાં હોવો જોઈએ.

વિશાલ પટ ઉપર હું ઘુમ્યો છું. વીકટર હ્યુગોના ‘ ધ લાક્ષીંગ મેન ’ પરથી ‘ હું કોણ છું ’નો ઉઠાવ કર્યો, રશિયન લેખક રોમાનોવના “ વીધાઉટ ચેરી બ્લોસમ્સ ” પરથી ‘ જીવન-વાટ ’ ઉતાર્યું; ‘ દીકરાની મા ’ દોર્યું ગોર્કીના ‘ મધર ’ પરથી.

‘ રોજ સાંજે, ’ ‘ જાતલાઈઓ, ’ ‘ રંગમાં ભંગ, ’ ‘ એના પગની પાની, ’ ‘ જનત હે દરદી દરદીકી ’ જેવાં મર્મચિત્રો જે નિજ-આંખે જોયું તેમાંથી નીપજ્યાં.

દરિયાપારનાં દૈનિકા સાપ્તાહિકાનો ઢગબંધ ફૂચો અહીં એકકો થતો તેની અંદર દૈનિકના ‘અપભ્રંશ’ સનસનાટીભર્યું ને રોમાંચક બધું ઉઠાવાઈ ગયા પછી મારે ભાગે જે વધતું તેમાંથી ‘મારા પુત્રની ઇચ્છા’ ‘ચોપડીઓનો ચોર’ ‘જીવતો દફનાએલો’ ‘મૃત્યુની અંધારગલી’ અને ‘નવને વળાવ્યા’ જેવાં વાર્તાચિત્રો આલેખવાનું મને ગમતું.

બીજાં અનેક ચિત્રો આમાં ‘કલમ કિતાબ’ના પાનાંએ આપ્યાં છે. એ પાનાંને સાહિત્યના ચાલુ ચીલામાં ચલાવી કેવળ પુસ્તકોના અવલોકનોથી જ ભરવાની મારી ચોળના નહોતી. સાહિત્યના સાંકડા સીમાડાને ભેદી પુસ્તકોના કરતાં એ પુસ્તકોની પાછળ રહેલાં લેખક-જીવનનાં નિગૂઢ બળોને મારે બહાર આણવાં હતાં, એટલે જ એમાં ‘માનવપ્રેમી સાહિત્યકાર’ ‘પત્નીના પ્રણયસુખને ખાતર’ ‘તમારી પત્નીઓ લખે તો’ ‘વડવાંગણ’ ‘વીણાને નહિ વેચ્યું’ વગેરે જીવન-રહસ્યો દોરાયાં હતાં.

ચિત્રપટ્ટા-કાઈ કાઈ વાર જોવા મળતાં. (ચિત્રપટ્ટા જ જોયા કરવાની લતે ચડ્યો હતો એ પણ એક ગપ્પ જ હતી.) ને એ હું મારી વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી જોતો. કઈ એ દૃષ્ટિ?—‘કલાકારનું વેર’ વાંચનારને જણાઈ આવશે. એવાં તો કેટલાંય વિવેચનો જન્મી શકે તેવી રહસ્યાવસ્થાઓ અમુક અમુક ચિત્રપટ્ટામાં પડી હોય છે. મેં એ રહસ્યમંથનને મારા સાહિત્યનું એક પ્રિય અંગ માન્યું હતું, ને તેથી જ ‘પ્રતિમાઓ’ ‘પલકારા’નાં જીવન-ધબકતાં ચિત્રો મેં દોરેલાં.

રોજુંદા પત્રકારત્વને ઉતારી પાડવાને માટે તો મેં 'વેરાનમાં' નામ યોજ્યું નથી ને ? એનો જવાબ આ પુસ્તક-માંથી 'વડવાંગુ' આપશે. હમેશાં સાંજના એકાદ એ કલાકના જીવન પછી પરતીના ઢગલામાં પડી જતું દૈનિક પત્રકારત્વ પોતાના ધ્વંસ ઉપર જાહેર પ્રજાની રસવૃત્તિને ચણે છે. એના એકેએક આંદોલનના રંગે પ્રજા રંગાય છે, એ ચડાવે તો પ્રજા ચડે છે, ને એ પછાડે તો પ્રજા નિઃશંક પડે છે. એવા સામર્થ્યની ઉપેક્ષા કે મસ્કરી ને મૂર્ખા હોય તે જ કરે. એવી ચેતના-વિદ્યુતનું વહન કરનાર દૈનિક પત્ર એકલા ફોજદારી મુકદ્દમાઓના અહેવાલોને માટે, એકલા સલાઓની વિગતો માટે, એકલા વ્યાપારભાવ અને એકલા રાજસ્થાની પ્રજાના પીડનોના 'દેકારા'ને માટે ન હોઈ શકે. આગળ કહ્યું તેમ એનાં પાનાં પર માનવીની માનવતા જાગૃત કરનારાં સંસાર-મંથનો રજુ થાય, સંસારની દિશે દિશને અજવાળતી વાદ-મુક્ત કલમો એમાં ઢલવાય, તો એની શક્તિ સોગણી વધી જાય. એનો પ્રજા પગ્નો પ્રભાવ, ચોક્કસ માપ નીકળી શકે તેટલો ધ્વનિષ્ટ બની જાય.

આજનું આપણું રોજુંદું પત્રકારત્વ દેકારાની દશાને પામ્યું છે તે તો એના સંચાલકો માલિકોની ટૂંકી દૃષ્ટિને પ્રતાપે. તેઓ 'આજ'માં રમે છે, 'આવતી કાલ'ની નવરચનામાં નહિ. તેઓ માનતા જણાય છે કે રાજદારી છમકલાં છાપવાથી અને લોખંડી પીપળડી ગામેની ખળાવાડોના હવાલદારની ખખર લઈ નાખવાથી જ લોકો વાંચવા લોભાય છે; સાહિત્યનું પાનું તો જાણે કે પચીસ પચાસ વ્યક્તિઓના

વિલાસની વસ્તુ છે. આવી માન્યતાઓ જ દૈનિક પત્રકારત્વને એક શુષ્ક, શૂન્ય, સળગતા વેરાનનું સ્વરૂપ આપનારી છે. આવી માન્યતાઓએ જ પત્રકારત્વની ચેતના—વિદ્યુતને કેવળ સંહાર માટે, તમતમાટને માટે, ભજ્જ્યાં તળવાના તાવડા તપાવવા માટે નિયોજી છે. એ એક વિકૃત અને વિઘાતક માન્યતા છે.

રતિભાર સત્ય અને ખાંડી ખાંડી પ્રચારવેગ : પ્રજ્ઞના ચિરસ્થાયી ચિચારલાવોને ઉવેખી કેવળ ક્ષણિક આવેશોનો જ ભડકો : સ્વતંત્ર તુલનાશક્તિનો હાસ કરી ઉત્તેજના મૂકવાની જ રમણુલીલા : એ કંઈ રોજીંદા પત્રકારત્વના ન નિવારી શકાય તેવા અનર્થો નથી. સાહિત્યદષ્ટિ પત્રકારત્વની શત્રુ નથી. દરેક લખાણ, છાપાનું કે ચોપડીનું, ઝંટલું સાહિત્યરંગી બનશે, તેટલી એની ચોટ વધશે; એની માર્મિકતાને નવી ધાર ચડશે. એ ધારને સાહિત્યનું પાણી પાનાર નવો લેખક-વર્ગ આપણા પત્રકારત્વમાં જોશબેર દાખલ થઈ રહેલ છે. એટલે થોડાં જ વર્ષોમાં આજના પત્રકારત્વનો અનેક દુર્ગુણો-માંથી છુટકારો સંભવિત જાગે છે.

મુખ્ય

ઝવેરચંદ મેઘાણી

૨૧ : ૧૦ : '૩૫

અનુક્રમણિકા

થોડુંક અંગત	૫	ચતતનો વિરાટ	૭૯
હું કોણ છું ?	૧૭	સાહિત્યકારની સ્ત્રી	૮૫
જીવનવાટ	૨૫	માનવપ્રેમી સાહિત્યકાર	૮૯
દીકરાની મા	૩૨	નવનં વળાબ્યા	૯૭
ભતભાઇઓ -	૪૧	મોતની અંધાર-ગલીમાંથી	૧૦૨
રોજ સાંજે	૪૪	જીવતો દફનાયલો	૧૧૪
મારા પુત્રની ઇચ્છા	૪૭	ક્ષણકારનું વેર	૧૨૪
રંગમાં રંગ	૪૮	પત્નીના પ્રણયસુખને ખાતર	૧૩૦
ચોપડીઓનો ચેર	૫૨	તમારી પત્નીઓ લખે તો	૧૩૫
એના પગની પાની	૫૫	ખંડરો ખોલે છે	૧૪૦
“ભનન હે દરદી દરકીકી”	૫૮	ત્રણ જીવતા ગૂંદિયા	૧૫૧
“મૃત્યુ મરી ગયું” રે લોલ”	૬૦	વડવાંઝડું	૧૫૬
નીતિને નામે	૬૨	વિદ્યુત્ : કમ્પોઝીટર	
હીનતાની તલવાર નીચે	૬૫	સાહિત્ય સ્વામી	૧૬૩
એ સક્ષતનતને ઉખેડનાર	૬૮	તણુઓ ક્યાં હતો ?	૧૬૭
વીણાને નહિ વેચું	૭૩	આત્માની એરાળ પર	૧૭૦
		મોતની રાત	૧૭૩

મેધાણીની કૃતિઓ

લોકકથાઓ

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૧-૫)
સૌરાષ્ટ્રી બહારવટીયા (ભાગ ૧-૩)
સૌરાષ્ટ્રી ગીતકથાઓ
સૌરાષ્ટ્રી સતો
પુરાતન જ્યોત
દાદાજીની વાતો
ડોશીમાની વાતો

લોકગીતો

રઠિયાળી રાત (ભાગ ૧-૪)
ચૂંદડી ભાગ (૧-૨)
ઝટુગીતો
હાલરડાં

નવકથાઓ

કંકાવટી (ભાગ ૧-૨)

પ્રવાસ

સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરામાં
સૌરાષ્ટ્રને તીરે તીરે

ચિંતન

ઘરતીનું ધાવણું (ભાગ ૧-૨)
લોકસાહિત્ય-પગદંડીનો પંથ

ધતિહાસ

મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ
સળગતું આયલેન્ડ
હંડેરીનાં તારણહાર
એશિયાતું કલંક

જીવનકથા

દયાનંદ સરસ્વતી
મે દેશદીપક
હક્કર બાપા

નવલકથા

વસુધરાનાં વહાલાં દવલાં
સૌરાષ્ટ્ર તારાં વહેતાં પાણી
સત્યની શોધમાં
ગુજરાતનો જય (ખંડ ૧-૨)
રા' ગંગાજળિયા
તુલસી-ક્યારે
પ્રભુ પધાયાં
સમરાગણ
અપરાધી
વેવિશાળ
નિરંજન

નાટકો

રાગો પ્રતાપ
રાત્ન-રાણી
શાહજહાં
વંદલાં

ગીતો-કાવ્યો

બાપુનાં પારણાં
લોગીનાં પૂલ
યુગવન્દના
એકતારે
કિલ્લોલ

વારતા

મેધાણીની નવલિકાઓ (ભાગ ૧-૨)
જેલ-આંદોલનની બારી
કરબાનીની કથાઓ
બીડેલાં દ્વાર
પ્રતિભાઓ
પલકારા
વેરાનમાં

હું કોણ છું ?

[૧]

“આ કોણ છે ?” સભાગૃહમાં શોર ઊઠ્યો.

“મહારાણીજીના સ્વામી સરકારને પંદર લાખનું વાર્ષિક સાલીઆણું આપવાની ના પાડનાર આ આદમી કોણ છે ?”

“આટલી બધી ધૃષ્ટતા ! આ કપાએલા હોઠવાળો, કુબડો, અસભ્ય જંગલી સભાસદ કોણ છે ?”

ઉમરાવોનું સભાગૃહ ગણગણી ઊઠ્યું. ઉમરાવો એક-બીજાને ધસારા કરી, ભવાં ચડાવી, એ વિરોધ કરનાર અકેલા નવા ઉમરાવની સામે ડોળા તાણી રહ્યા.

દેશની તવારીખમાં કદી ન બનેલું આજ બન્યું છે. રાજ-નિષ્ઠ ઠકરાતોનો એક ઠાકોર જ ઊડીને મહારાણીજીના સ્વામી સરકારનું સાલીઆણું નાકબુલે છે !

આશરે એ સૈકા પૂર્વેનો એક દિવસ હતો. અંગ્રેજ પ્રજા ઉપર એક મહારાણીનું શાસન હતું. એના પતિદેવને અપાતું સાલીઆણું ઓછું પડતું હતું. ઉમરાવોની સભામાં એ સાલી-આણાની રકમ પંદર લાખરૂપિયાની ડેરાચવાનો પ્રસ્તાવ પેશ થયો હતો. એક પછી એક ઉમરાવે ખડા થઈ થઈ ‘મંજુર’ ‘મંજુર’ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હતો.

એક જ ઉમરાવ—નવીન જ આવ્યો છે આજે—એને કાણ જાણે શું સૂઝયું : એણે કહ્યું કે ‘નામંજુર.’

આવો શબ્દ : સાંભળવાની આ પ્રતિનિધિ સભાને ટેવ નહોતી.

“કાણ છે આ ? એને કાણ લઈ આવ્યું છે અહીં ? નિકાલો અહીંથી.”

હોઠ વગરનો ‘હસતો’ આદમી ઊભો જ રહ્યો.

ગર્જ કાલે એ સકંસનો બળદણીઓ હતો. આજે એ ઉમરાવ બન્યો છે.

એક જુની અને માતખર ઠકરાનનો એ ગૂમ થએલો વારસ આજ ગર્જ કાલે હાથ લાગેલો છે.

છારાંઓના હાથમાં પડેલું એ બાલક—એના હોઠ પર છારાં લોકોની છુરી ચાલી હતી.

એ છુરીએ એના મોં પર સદાનું હાસ્ય ચોડ્યું. એ અનંત હાસ્યને દેખી લાખો ગામડિયાં હસતાં ને પસો પૈસો દેતાં. “હસતો માનવી” એનું હુલામણું નામ પડ્યું હતું.

‘હસતો માનવી’ એ હાસ્ય તળે અનંત રૂદનને ઢાંકી બળણીઓ બન્યો હતો. આજે નવી રાજખટપટે એને પાછો ઠાકારપદે સ્થાપ્યો છે.

આજે પહેલી જ બેઠકમાં એણે ઉમરાવગૃહની તવારીખને એથ લગાડનારૂં વર્તન કર્યું છે.

“કોણ છે તું ?” સભાપતિએ બુઝૂરી ચડાવી: “ક્યાંથી આવે છે તું ?”

એણે જવાબ દીધો:—

“હું આવું છું ઉડાણમાંથી: નીચલા થરમાંથી: ધૂળની અંદરથી.”

પછી એણે અદ્યવાળી, સભાસદોની સામે નજર ચોડી કહ્યું:

“હું કોણ છું ? હું કંગાલીઅત છું, હું હાડપીંજર છું. તમને ભાગ્યવંતોને હું બે શબ્દો કહેવા આવ્યો છું. સાંભળો.”

[૨]

“તમે પૂછો છો હું કોણ છું ? હું નારકી છું, ઠાકારો, તમે સાંભળો.”

સભાગૃહમાં સોંસરી કમ્પારી ચાલી ગઈ. બધું સ્તબ્ધ બન્યું. ‘હસતા’ માનવીએ આગળ ચલાવ્યું:—

“તમે અટારીના વસનારા છો. ભલે રહ્યા. ભગવાનને થ એવું કરવાનાં કંઈક કારણો હશે. તમારી પાસે અસીમ સત્તા છે. અખંડિત મગ્ન છે. અન્યની દશાની મીઠી વિસ્મૃતિ છે. ભલે રહ્યાં.

“પણ તમારી અટારીને નીચલે મળલે—અથવા તમારા માથા ઉપર—પણ કોઈક છે. એટલું હું તમને યાદ આપવા આવ્યો છું. તમારી નીચે એક આખી દુનિયા જીવતી પડેલી છે.”

જેમ જેમ એ બોલતો ગયે તેમ તેમ એ મહાકાય બનતો ગયો. એના પગની એડી જાણે કોઈ માનવાત્માએના ઢગલા ઉપર ચંપાવા લાગી.

એણે ચલાવ્યું:

“હું એકાકીડો છું, કે જે નરકમાંથી નીકળી આવે છે. ઠાકોર—બાંધવો ! તમે સમર્થો ને ધનિકો છો. એ સામર્થ્ય અને સંપત્તિ જ તમારા નાશની સુરંગો છે. તમે અંધારી રાતનો લાલ દેઠાવો છો. પણ સાવધાન ! પ્રભાત સર્વશક્તિવંતું છે. એ આવે છે; નહિ, એ આવી ચુક્યું છે. એનો સૂરજ ઉગે છે. એને ગગનમાં ચડતો કોણ રોકશે ?

“એ છે માનવ—અધિકારનો સૂર્ય. તમે છો સત્તાના નિશાચરો. હવે કંપજો. ધરનો સાચો ધણી બારણું ઠોકે છે. હું તમને ચેતવવા આવ્યો છું. તમારાં સુખ સામે તહોમત પુકારવા બિભો છું. એ સુખ તમે તમારા પાડોશીના દુઃખમાંથી વણી લીધું છે.

[૩]

“તમારી પાસેનું સર્વસ્વ તમે અન્યની પાસેનાં ચીંથરાં-માંથી ઉપજાવેલ છે. સમર્થો ! હું તો છું આશા હારી ચુકેલો

વકીલ: હાર્યા પક્ષની દિમાયત કરું છું હું: પણ હજી અપીલ બાકી છે, ઉપરી અદાલતમાં એ પક્ષની જ જીત સમજાશે.

“ હું તો અવાજ માત્ર છું. માનવજાતિ એક મુખ છે. હું એની ચીસ છું. એ ચીસ નહિ સાંભળો ને ક્યાં જશો ?

“ મારે જે કહેવું છે તેનો બોળે મને ચઘદી રહેલ છે. હું ક્યાંથી શરૂ કરું ? ખબર નથી પડતી. દુઃખોની ગાંસડી. આમાં શી ગોઠવણ હોઈ શકે ? તમારી કને એમ ને એમ ઠાલવું છું.

“ તમે અન્યથા થયા છો ? હું પણ ચકિત થયો છું. કાલે હું નટરો હતો, આજે ઠાકોર છું. કેવી લીલા ! કોની લીલા અગમની.

“ ઠાકોરો ! આ વિરાટ ધરતીના ક્રૂત પ્રકાશને જ તમે જોઈ શકો છો. પણ માનજો, એમાં પડછાયા પણ પડેલા છે. તમે મને અમૂક ઠકરાતનો રાજરાણો કહો છો, પણ મારું ખરૂં નામ તો છે મિરિકન નટરો ગ્વાર્નપ્લેન !

“ હું અમીરજાદો જન્મ્યો હતો. પણ તમારા મહુમ રાજાએ મારા પ્રજાપક્ષી પિતાને દેશવટે પતાવી દીધો. એ જ રાજાએ મને પ્રતાવવા રૂ. દોઢસોમાં વિદેશી-ઓને હાથ વેચ્યો. તમે મને રાજશતરંજતું રમકડું બનાવ્યો. રાજાની રાજલીલાએ મને સંસારની ઊંડી ખાઈમાં ધોકેલી દીધો. શા માટે ? એ અતલ ઊંડાણનો તાગ લઈ આવવા માટે હું તળીએ ગયો હતો. ત્યાંથી સત્યનું મોતી લાવ્યો છું.

“ હું બોલું છું. કેમકે હું જાણું છું. મેં જોયું છે, અનુભવ્યું પણ છે:—અને દુઃખ એ માત્ર બોલી નાખવાનો શબ્દ નથી, ચતુર જ્ઞાનનું થુંક નથી, એ સુખી લોકો !

[૪]

“ હું અહીં નહોતો આવતો. મારું હૃદય અહીં નથી, બીજે ઠેકાણે છે, મારું કર્તવ્ય મને બીજે સ્થળેથી બોલાવે છે. ”

બોલતાં બોલતાં એની આંખની કાકીઓમાં જાણે એક બગ્ગણીઆ-ગાડીની અંદર બેઠેલી એક આંધળી કુમારિકા તરવરતી હતી. એના શરીર પર એ આંધળી પ્રિયતમાના હાથ જાણે ફરતા હતા; જે આંધળીને એણે એની છ મહિનાની ઉંમરે મુએલી માતાનાં સ્તનો ચૂસતી એક બરફના દાટણ તળેથી ઉપાડેલી હતી.

“ પણ હું તમને કહેવા આવ્યો છું. કે તમે જે દુનિયાના માનવીઓ હોવાનો દાવો કરો છો, તે દુનિયા વિશે તમે કશું જાણતા જ નથી. હું તમને કહીશ કે એ દુનિયા કેવી છે. મને એનો પૂરો અનુભવ મળ્યો છે. તમારા બુટની એડી તળે ચેપાતો ચેપાતો માંડ માંડ સરકીને હું બહાર આવ્યો છું. તમારા બુટની એ એડીનું વજન કેટલું છે તે હું તમને કહી શકીશ.

‘ એક રાત્રિયે, એક તોફાનભરી રાત્રિયે એક નિરાધાર નાનું બાળ બની, અનંત સૃષ્ટિની અંદર એકાકી અને નમાયો

નબાપો હું આ સમાજને નામે ઐગખાતી અંધાર-ગલીમાં દાખલ થયો.

“ દાખલ થતાં પહેલવહેલું મેં શું જોયું ? કાયદોઃ એક ફાંસીને માથે લટકતા માનવીને રૂપે ! બીજી મેં દીદી દૌલત, તમારી દૌલતઃ તાઢ અતે બુખમરાયા મરી ગયેલી એક ઓરતને રૂપે. ત્રીજું મેં દીડું પ્રગ્નનું બાવીઃ એ મુએલી માનાં થાજેલાં સ્તનો ચૂસતી એક અંધ બાળકીને રૂપે.

[૫]

“ ડુંગાલીઅત સામે તમે હસો છો ! લક્ષ્મીપુત્રા, મારી વિનવણી સાંભળી લો. હું કરગરું છું કે તમે દયા લાવો.

“ કોની દયા ? તમારી પોતાની જ. અત્યારે આકૃત કોના શિર પર ઝડુમે છે ? તમારા.

“ ઈશ્વરને ત્રાજવે તમારો તોલ થઈ રહેલ છે; એક પલામાં તમારી સત્તાસમૃદ્ધિ છે. ને બીજા પલામાં છે તમારી જવાબદારી. પ્રભુએ પોતે કાંટો ઉપાડ્યો છે.

“ હસો ના ! લલા થઈને વિચારો. તમારાં પાપપુન્યના તોલમાં તમારા અંતરાત્માની એક નાની શી ડ્રુગ્મટીથી જ પ્રભુ નિર્ણય કરશે.

“ તમે દુષ્ટો નથી; તમે બીજા સર્વના જેવા જ છો; ન બહેતર કે ન બદતર. તમારી જાતને તમે દેવ ન માનો. કાલે તમને શરદી ચડે પછી જોઈ લેજો તમારું દેવત્વ કેવું થરથરી બેઠે છે !

“ તમારી અંદર નેકીદારો પણ પડ્યા છે; તેઓને હું સંભળાવું છું. તમારી અંદર અક્કલવાનો છે, મહાનુભાવો છે; તેમને હું આ સંજોધું છું.

“ તમે અચ્ચાંના પિતાઓ હશો. જનેતાના પુત્રો હશો. બહેનોના બાંધવો ને પત્નીઓના સ્વામીઓ હશો. સુંવાળી લાગણીઓ તમને ય સ્પર્શતી હશે.

“ આજે પ્રભાતે જ પારણામાં પોટલા પોતાના લાડીલા બાળકની બિઘડતી આંખો ને હાસ્યભર મોહું તમારામાંથી જેણે ધીરી ધીરીને નિહાળ્યું હશે, તેને હું દુષ્ટ કેમ કહું ? ”

[૧]

કોણ જાણે શાથી, મારો એ કોલેજન પ્રિયતમ કંટાળ્યો. એણે ઓરડીમાં બત્તી કરી. મને કલ્પું: “હવે તું જલદી અહીંથી નીકળી જ. મારો સાથી આવી જશે. લે, હું તને પાછલે બારણેથી પસાર કરી દઉં. કોઈ કદાચ દેખે!”

કોલેજના છાત્રાલયની એની ઓરડીમાંથી લૂગડાં સંકારતી હું પચાપ બહાર નીકળી ગઈ.

ચાર મહિના ગયા. એ અલોપ થયો હતો. મારા દેહમાં કંઈક પલટો દેખાતો હતો. હું સમજી ગઈ, મુંઝાઈ શહેરની પ્રત્યેક આંખ, ઝાડનું એકોએક પાંદ, મકાનોનો હરએક પથ્થર મારી સામે તાકતાં હતાં.

મને મા સાંભરી. મારી મા મને નક્કી સંઘરશે: હું મારે ગામ ચાલી.

*

“શું થયું છે? ચુપ કેમ બની ગઈ? બહાર બેસવા છીડવા કાં નથી જતી દીકરી?”

“મા !.....મા !” માને ખોળે ઢળીને મેં કહ્યું: “મારા પેટમાં...બાળક છે.”

મા સળવળી. મને ખોળામાંથી ઉતારી ચાલી ગઈ. ખીજા ઓરડામાંથી સંભળાવ્યું: ‘તને ફાવે તે કરજે બાઈ ! પણ બપોરનાર આંહી મારી નજરે ન કરતી તારું.....’

*

મને સાંભર્યું: માએ નાનાભાઈને પણ એકવાર એમજ કહેલું: બાવળી કુતરી વીંઆઈ તે દા’ડે: નાનોભાઈ મા કને દોડ્યો’તો: ‘મા ! મા ! બાવળીને છ કુરકુરિયાં આવ્યાં છે મા ! શેરો કરી દે.

“બપોરનાર !” માએ કહેલું: “તારાં કુરકુરિયાનું તને ફાવે તે કરજે. મારી નજરથી વેગળાં રાખજે, નીકર...”

નાનો ભાઈ બાવળી કને ગયેલો. છ કુરકુરિયાંને ઢાંકીને બાવળી બેઠી’તી. બાવળીની આંખોમાં આજુજુ હતી: નાના-ભાઈ, બહુ ભૂખી છું હો !

નાનાભાઈએ છપે કુરકુરિયાંને ઉપાડ્યાં, એક કાથળામાં ભર્યાં. તગાવે ગયો, કાથળો પાણીમાં પથરાવ્યો. બિભો બિભો રડ્યો’તો.

મને એ સાંભર્યું—હું માની વાત સમજી.

[૨]

ગામડામાં એ પાપ-કર્મ પતાવવું અઘરું હતું. માબા-પની ફજેતી થાય ! પાછી હું શહેરમાં ચાલી ગઈ.

ઉનાળાની રમના દિવસો: છાત્રાલય ખાલી: રંગરોમાન થતા હતા; ચોમેર ઉકળાટ હતો. હું વિચારતી બેઠી: મારું કલંક લલાટ પર લઈ લેવામાં મને શરમ નહોતી. પરંતુ...મારી નિરાધારી વચ્ચે હું એ અસહાય, જીવતા જીવને ક્યાં ઉતારો આપીશ ? કોણ સંધરશે ?

એ હથેળીઓમાં માથું ટેકવીને ઝાઝી વાર હું બેઠી રહી. નિશ્ચય કયો. ચાલી: પાપમાં સાથ પૂરે તેવું દાકતરખાનું શોધવા. એક પછી એક નામનાં પાટીઓ વાંચતી ચાલી.

દવાખાનું આવ્યું. દાખલ થઈ પાછી ફરી. વારંવાર અંદર ગઈ ને બહાર આવી: પાપની પળને બને તેટલી અળગી ધકેલવા માટે.

એકાએક મને યાદ આવ્યું: આવળીનાં કુરકુરિયાંને ભાઈ દુઆવતો હતો ત્યારે આવળી કેવી રોતી રોતી ભાઈના પગમાં આજોટતી'તી. ભાઈના હાથ ચાટતી'તી !

ને કુરકુરિયાં પાણીની બહાર આવવા મથતાં'તાં એટલે ભાઈએ લાકડીના ગોદા મારી મારીને કુરકુરિયાંને દુઆવ્યાં હતાં.

આવળીની કલ્પનાએ મને જાણે સાદ દીધી: પાછી વળ ! પાછી વળ !

હું પાછી વળી, અને મેં દોટ દીધી. દવાખાનાનાં બારણાં જાણે મને ઝાલવા મારી પાછળ ચીસો પાડતાં દોડ્યાં આવે છે.

છાત્રાલયમાં હું હાંફતી બેઠી. થાક જીતર્યો ને તે જ ધડીએ મને કંઈક એવું થયું કે જેને હું કદી નહિ વીસરી શકું.

મારા શરીરની અંદર જાણે કશુંક સળવળ્યું; કશુંક જીવન, નવું જીવન, મારાથી ભિન્ન કોઈ જીવાત્મા: અંદર લપાએલું કોઈક જાગે છે. જાણે ભિન્ન જતાંયે કોઈક મારું પોતાનું. મારાજ જીવનનો તેજ-અંશ !

હું ઓરડીના ખુણામાં દોડી ગઈ. લપાઈને બેઠી. મને પકડવા આવતી કોઈક ભૂતાવળથી અચવા જાણે હું એ મારા ભીતરમાં સળવળતા માનવીની આડશ કરીને બેઠી. એ જીવાત્માએ જાણે મને એની ગોદમાં લીધી: કહ્યું “મા ! મા ! ડરીશ ના ! હું જાગું છું.”

[૩]

“ **મા** ! મા ! ભૂય નથી. હું જાગું છું. ”

મારા મનના ઉડાણમાંથી કોઈનો અવાજ આવતો હતો. પણ મારાં કલ્પના-ચક્ષુઓ સામે એક ટોળું ઊભું હતું. ટોળાના હાથમાં રસી હતી, લાકડીઓ હતી, છુરીઓ હતી, ઝેરની પડીકરીઓ હતી.

ટોળું બોલતું હતું, ઈર્જિત જશે ! કલંક લાગશે ! ખલ્લાસ કરે.

ટોળામાં કોણ કોણ હતાં ? મારાં કુટુંબીઓ, મારી ન્યાત, મારા ધર્મગુરુ... ઘણા ઘણા વિકરાળ ચહેરા. અતે ઓહ !... મારી આ પણ.

પણ તે સહુની પાછળ અમારી આવળી કુતરી બિબેલી: આવળી મને કહેતી'તી જાણે: “નહિ હો બેન નહિ ! બહુ બચાનક છે એ...”

હું ઝબકી ગઈ. કાઠક મને ઢંઢોળી રહ્યું હતું. “...બહેન !
ઓ...બહેન ! આ તે શું થયું છે તમને ? આમ બાધા જેવાં
કેમ બની ગયાં છો ?”

એ હતી મારી સહવિદ્યાર્થીની. મેં એને મારા ગર્ભની
વાત કરી.

“અરે વાહ રે વાહ !” એ તો દંગ બની ગઈ.
“બાલક ! ઓહો, કેવું સરસ ! કેવી મોટી વાત ! એમાં તમે
રડો છો શીદ પણ ?”

હર્ષવિશમાં એ તો દોડી. ધબધબ મેડીનાં પગથીયાં પર
કુદતી ગઈ: “ઓ...બહેન ! ઓ...બહેન ! બહાર આવો
જલદી. એક સરસ નવી વાત કરું.”

“શી સરસ વાત ?” બીજી સહવિદ્યાર્થીની બહાર આવી.

“....બહેનને તો બાળક છે !”

“બાળક ! ક્યાં છે ? સાચે જ ? પણ ક્યાં છે ? હેં...
બહેન ! સાચોસાચ ? ક્યાં છે ? બતાવો તો !” કહેતી એ બીજી
પણ મારી કને દોડી આવી.

“હવે હૈ !” પહેલી સખીએ એ બીજીને રોકી: “એ
તો છે, પણ હજી તો એ આવવાનું છે. તમે તો સમજો
નહિ ને ?”

એક જણીઓ મને વોંટળાઈ વળી.

[૪]

મને નવું કુટુંબ મળ્યું. જૂનું કુટુંબ, જૂનો સમાજ ગિડી
ગયાં. નવું કુટુંબ, નવું જગત, નવો અવતાર.

ચાર મહિના વહી ગયા.

પણ મારી સામે ન એક અપશબ્દ, ન તિરસ્કાર, ન દુષ્ટ કટાક્ષ. ખિલખિલ હાસ્યવિનોદ કરતી છોકરીઓ મને આવતી ભાળે એટલે ચુપાચુપઃ જાણે પોતાની મા આવે છે એટલી મારી અદ્ય.

હું દરિપતાલે સૂતી. જુવાન દાકતરો, મેડીકલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ, સઘળા મને ઘેરી વળ્યા. મારી સારવારમાં ગર્વ અનુભવ્યો. કેટલી બધી દિલસોજી ! કારણ—હું પતિવિહ્વાળી હતી. રજા પડેલી હતી. એટલે મારી જવાબદારીને એ સહુએ પોતાની સહિયારી કરી લીધી.

એવી માનવ-હુંક વચ્ચે મારા ઉદરને! અતિથિ આવી પહોંચ્યો.

*

તે પછી ત્રણ ચાર મહિને:

બાથાને બાથાગાડીમાં સુવાડી હું બગીચે લઈ ગઈ હતી. બાંકડા પર એસી હું મારો પાઠ વાંચતી હતી. બાથો સૂચનાં કુંજાં ફિરજોને જાણવા સુંવાળી હથેળીઓ ઉઘાડતો ને ખીડતો હતો. વસંતનું પ્રભાત હતું.

ઓચિંતાનું મેં કાંચું નેયું. દૂરથી મેં એને દીડો—ઓળખી પાડ્યો—બાથાના ...ને.

અમારી આંખો મળી. એ જંખવાઈ ગયો. લાગ્યું કે એ સરીને ચાહ્યો જશે. ચાહ્યો, પણ અટક્યો, મને વંદન કર્યાં. મેં ચાર વાર નમી વંદન કર્યાં.

“કેમ છો?” ઘણા દાંટે મળ્યાં! રોજ આવો છો?”

ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો છૂટ્યા. પોતાની શરમને સંતાડવા મથતો'તો એ.

મેંય સીધા જવાબ દીધા. એને ભોંઠામણુ થવા જેવો શબ્દ સરખો ન બોલી. જાણે કશું બન્યું જ નથી.

એ મારા માથાથી પગ સુધી ધીરી ધીરી જતો હતો. એને શું એની જવાબદારી સમજતી હતી?

કાણુ જાણે, પણ મેં તો મારા પગ બાંકડા નીચે છુપાવી દીધા. મારી ચંપલ ફાટી ગઈ હતી.

“હીક, કાલે મળશું. અત્યારે તો ઉતાવળમાં છું.” કહીને એ ગયો.

મેં મારા અંતરમાં સુખ અનુભવ્યું—એને ભોંઠો ન પાડ્યો તે વાતનું.

જાણે કંઈ બન્યું જ નથી!

દીકરાની મા

[૧]

“માડી, હું બહાર જઈ છું. મોડું થાય તો ચિંતા ન કરતી.”

“એ હો માડી.”

વિષવા મજુરણ વિચારમાં પડી જતી: કારખાનેથી થાક્યો પાક્યો આવેલ દીકરો પાછો ક્યાં જતો હશે ?

કાર્ક છોકરીઓની સોબતમાં તો નહિ પડ્યો હોય ?

પણ એમાં તો પૈસા બેસે. મારો દીકરો તો પગારની પાઈ ચે પાઈ મને આપે છે.

ત્યારે ક્યાં જતો હશે ? એના હૈયાની અંદર શું ઘોળાઈ રહ્યું છે ? હમણાં હમણાં એ બહુ ઓછું કાં બોલે ?

*

“બચ્ચા ! જાંખે દીવે શું વાંચ્યા કરછ ? આખો દા’ડો સંચાએ તોડેલાં હાડ્યામ અત્યારે ય વિસામો ન માગે માડી ?”

“ માડી, તું આંહોં આવીશ ? ”

થીગડાવાળા સાડલાને છેડે ધોયેલા હાથ લૂછતી મા આવી. બેઠી. જાણે કશુંક નવું કૌતક થવાનું હતું.

દીકરાએ ધીરા પણ મક્કમ સ્વરે કહ્યું :

“ માડી, હું મનાઈ થએલી ચોપડીઓ વાંચું છું. આ ચોપડીઓ વાંચવાની મનાઈ શીદ થઈ છે, ખબર છે માડી ? ઈ આપણાં મજૂરોની સાચી વાતું લખે છે ને, તે સાદુ. મને જો કાઈ આ વાંચતો લાગી જાયને, તો માડી, મને કેદખાને નાખે. મારે સાચી વાતું જાણવાનું મન છે એટલા સારુ જ મને હાથકડી પેરાવે, સમજીને મા ? ”

માની મોટી મોટી આંખો દીકરાના મોં સામે ઠરી. એ આંખોમાં કુંડાળે ફરતી સરવાણીઓ ઝૂટી.

“ પણ તું રોવછ શા સારું મા ? ” બોલતો દીકરો જાણે કાઈ લાંબા કાળની વિદાય લેતો હતો.

“ રોવાનું શું છે મા ? વિચાર તો કર માડી, તારું જીવતર કેવું વીતી રહેલ છે ? તુંને બે વીસું વરસ થયાં. પણ તને લાગે છે કે તું જીવતી છો ? મારો આપ તુંને પીટતો. બચાડો પોતાના જીવતરની દાઝ તારા ઉપર ઉતારતો. ત્રીસ વરસ એણે કારખાને સંચા ખેંચ્યા તોયે દુઃખનું દુઃખ, દુઃખ ક્યાંથી આવે છે એની કશી ગમ જ ન પડે આપડાને. એટલે પછી તને પીટ.

“ આ મીલ પ્રથમ બે જ છાપરામાં સમાઈ જતી’તી ત્યારથી મારો આપો રિયો’તો. બેમાંથી સાત કારખાનાં જન્મ્યાં, તોયે એની દશા બિચે ન આવી.

“ માડી, કારખાતું વધતું જાય, ને લોકો એ વધારતાં વધારતાં મરતાં જ જાય-એમ શા સારુ થાય છે તેની મારા બાપને જાણ નોતી, એટલે જ એ તારો બરડો ફાડતો.

“ માટે હું ચોપડીયું વાંચું છું મા ! મારે સાચી વાતું જાણવી છે. ”

“ તું સંભારી જો મા ! તેં અવતાર ધરીને કયું સુખ દીધું છે ? મારે બાપે તને માર માર કયું”, ને બાપ મુઆ પછી મેંય દારૂ પી પી તને સંતાપી-પણુ આતું કારણ શું ? હું માડી ? સાંભળ...”

✱

એમ કહીને દીકરો આખું ભાખણ કરી બેઠો. જન્મ ધરીને પહેલી જ વાર આ મજૂર માતાએ પોતાને વિશે આવા ઉદ્ગારો સાંભળ્યા.

પાડોશણો સાથે પોતે કેક વાર વાતો કરી હતી : પોતાને વિશે તેમજ બીજા અનેક બાબતો વિશે : પણ એ વાતોમાં શું હતું ?

ફક્ત રોદણાં.

કાઠી નહોતું કહી શક્યું કે જીવતર આવું દુઃખદાયક હોવાતું કારણ શું ?

આજે એ વાત એણે પહેલી જ વાર સાંભળી- દીકરાને મોંએથી. એના હૈયામાં કેક સૂતેલા ભાવ સળવળ્યા. અંતઃ-કરણના શ્રીંગેલા ડુંગર ઓગળ્યા.

“પણ અચ્ચા ! તો હવે તારે કરવું છે શું?”

“વાંચીશ, સમજીશ અને ખીજ સહુને સમજાવીશ, કે ભાઈઓ, આપણા આ હવાલતું મૂળ કારણ શું છે હેં ભાઈઓ?”

“પણ બાપ ! તું શું કરી શકવાનો? માણસું બેળાં થઈને તને ભૂંસી નાખશે. તને રદખાતલ કરી દેશે.”

“તું સમજી નથી માડી ! જો સાંભળ.” એ વચનન વારેવારે ઉથલાવી દીકરાએ માતા દિલ પર નવા જાનતું બદલું છાંટ્યું.

“હશે ત્યારે બાપા ! એમજ હશે. હું શું જાણું? તું કહે છે તેમજ હશે.”

આ એક જ જવાબને માએ પુત્રની સમજાવટનું વિરામ-ચિહ્ન બનાવ્યું. હર વાક્યે ને હર ઉદ્દગારે—“તો પછી એમ હશે બાપા ! હું રાંડ શું જાણું? એમ હશે ! તું કહે છે તેમજ હશે !”

“ત્યારે મા ! હવે તું મારા કામની આડે નહિ આવતે?”

“ના બેટા, હું તારું કામ નહિ અગાડું. પણ ભાઈ, જોજો હો ! ચેતતો રે’જો હો ! ગાફલ બનીને કાંઈ બોલી નાખતો નહિ. લોકોથી ચેતતો રે’જો. લોકોમાં અંદરોઅંદર ઈર્ષા અદા-વતનો પાર નથી. ને તું જો લોકોની પોતાની ભૂલ બતાવવા ગયો તો તો તારું આવી જ બન્યું જાણજો અચ્ચા ! લોકો તને પીંખી જ નાખશે. ચેતીને ચાલજો મુઆં લોકોથી.”

પુત્ર બિમો હતો. ‘લોકો’ વિશે માનું ભાષણ એણે સાંભળી લીધું. પછી મોં મલકાવીને એણે કહ્યું:

“માડી! સાચું છે. લોકો તો આપડાં એવાં જ છે. હુંય લોકોથી ડરતો, લોકોને ધિકારતો. પણ હવે મને તો ખું લાન થયું છે. મા, તમામ લોકોનાં પેટ મેલાં નથી. માણસની અંદર સાચ પણ પડ્યું છે હો મા! સાચ પડ્યું છે એ સમજ્યા પછી મારું દિલ ફૂલું બન્યું છે. મારા દિલની કડવાશ ઊતરી ગઈ છે. સમજી માડી?”

—મોડી રાતે પુત્ર સૂતો હતો ત્યારે મા ઊઠી; સૂતેલા દીકરાના મક્કમ મુખભાવ પર ઝળુંખી રહી. બોર બોર જેવડાં આંસુઓ માની આંખમાંથી પડતાં હતાં.

[૨]

વૃત્સાદમાં ભીંજાઈને દીકરાના ભાઈમિધો રોશીને ઘેર આવ્યા. છુપા મેળાપનું એ ડેકાણું હતું, મા સહુને સંઘરતી. મધરાત હતી.

“બચારા ટાઢે ધ્રજે છે. હ્યો, હું સૂઈ મરી નાખીને ચા કરી દઉ.”

જીવાનો વિચારતા હતા:

“મા છે કાંઈ મા! એકલા પપ્પાની નહિ, આ તો આપણી સહુની મા.”

“પરભુના ધરતું માણસ.”

“પરભુની વાત બોલશે મા ભાઈઓ!” માનો દીકરો બોલી ઉઠ્યો. “પરભુએ જ દાટ વાળ્યો છે દુનિયાનો.”

બીજાએ ટાપસી પૂરી: “પરભુએ પણ આપણને ભારી એવકૂદ બનાવ્યા હો ભાઈ!”

ચૂલા પાસે હવાઈ ગયેલા કાલસા ઝૂંકતી મા ઊભી થઈ, નજીક આવી, સહુની સામે હાથ જોડ્યા, બોલી.

“તમારે બીજું કંઈક પડે તે કરો કે બોલો; પણ મારા પરભુ માટે કશુંય ઉચ્ચાર્યા પહેલાં વિચાર કરજો. હું હાથ જોડું છું. ચેતીને ચાલજો.”

છોકરા અંબવાયા. માએ ફાટેલ છેડે આંખો લૂછી માંડ શબ્દો ગોઠવી સંભળાવ્યું:

“તમને તો તમારી મહેનતનો બદલો મળે એટલે તમારે બીજાં કશાની પડી નથી. પણ બચ્ચાઓ! મારી કનેથી જો તમે મારા પરભુને આંચકી લેશોને, તો મારા દુઃખમાં મારે બીજા કોઈનો આધાર નહિ રહે.”

મા રડી પડી. પ્યાલા રકાબી ધોવા બેઠી. આંગળીઓ-માંથી પ્યાલા પડી જતા હતા, હાથ ધ્રુજતા હતા.

“પણ માડી!” દીકરાએ કહ્યું: “તું અમારી વાત સમજી નથી લાગતી.”

માએ સામે જોયું, પુત્રે કહ્યું:

“મા! હું જે કહેતો’તો ને, તે કાંઈ આપણા બધાના પરમકૃપાળુ ને વિશ્વવ્યાપી પ્રભુને વાસ્તે નહિ; હું તો કહેતો’તો એટલા પૂજનરીઓના ને આચાર્યોના પ્રભુને વાસ્તે; આ બધા બાવા સાધુઓ આપણને જેની ડરામણી દેખાડે છે ને, એ પ્રભુને વાસ્તે; ધનવાન ને નિર્ધન વચ્ચે જેના નામની ભીંતો ચણાયેલ છે ને, એ પ્રભુને વાસ્તે.”

માએ સહેજ માથું ડોલાવ્યું. સૂઠ મરીની ચીંથરી છાડતી એ કહેતી હતી: “એ કશુંએ મારે નથી સાંભળવું. મારું હૈયું ભાંગશે મા બચ્યાઓ !”

“પણ મા !” બીજાએ સમજાવટ આદરી. “એ બધાએ તો ભેળા થઈને આપણા પ્રભુને ખાંડિત કર્યો છે. ખેતરમાં આપણે જેમ ગાભાનો ચાડિયો કરીએ છીએ, તેમ મંદિરમાં એ બધા ભગવાનનો ચાડિયો ખેસારે છે. આપણને શાસ્તર કહે છે કે માનવી પ્રભુની જ જીવતઝગત મૂર્તિ છે. ત્યારે પછી આપણને જનવર કાણે બનાવ્યાં ?

“જો માડી ! આપણે આપણો પરભુ બદલવો જ પડશે. એમાં છૂટકો નથી. સાચા પ્રભુને એ બધાએ જુઠા પાખંડના જરીજમા પે'રાવ્યા છે. આપણા સહુના આત્માઓને ભરખી જવા પ્રભુને એ બધાએ મોટા દાંત ને નહોર પે'રાવ્યા છે. આપણને બીવરાવવા એ બધાએ પ્રભુની મુખમુદ્રાને કદરૂપી કરી છે મા !”

[૩]

ડોશીનો દીકરો કદખાને પડ્યો. કેમકે એણે લોકોને ‘સાચી વાતો’ કહી સંભળાવી.

ભાંગલી ડાંડલીવાળાં ‘ખેતાણાં’ ચક્ષમાં ચડાવીને ડોશી ઓસરીમાં ખેસતાં. દીકરાની ચોપડીઓનાં પાનાં ઉથલાવતાં. અક્ષરો ખેસારતાં. સાઠ વર્ષની વયે ડોશીને અક્ષરજ્ઞાનની લગની લાગી.

પૂરુ વંચાય નહિ, આંખોમાંથી પાણી ઝરે, કાણુ કહી શકે કે એ તો માનું કલેણું ચૂવે છે કે આંખોની નસો પીડા પામીને ટપકે છે ?

“ હેં ભાઈ ! ” ડોશી પૂછતાં : “ મારા બચ્ચાને તો જલમ-ટીપ દેવાના, ખરું ને ? ”

“ દિયે ય ખરા ! ” દીકરાના સાથીઓમાંથી કોઈકે બોલી બેઠું : “ ઈ તો ફાંસી ય દિયે ડોશીમા ! સત્તાની તો બલિહારી છે ને ? ”

આવું સાંભળતી, છતાં કાણુ જાણે શાથી ડોશીની સમતા ડગતી જ નહોતી. ભાંગેલી દાંડીનાં ચરમાં નાકે ચડાવીને ડોશીએ દોરી કાન ફરતી વિંટાળી. દીકરાના પુસ્તકોના થોકડામાંથી ‘ ચીતરની ચોપડીયું ’ તપાસી. ‘ ચીતરની ચોપડીયું ’ એટલે એટલાસ યુક. અંદર જગતના નકશા. નીલ સમુદ્રો, જલજળે, કારખાનાં, ભવ્ય પ્રાસાદો, પ્રતિમાઓ, સોના-ખાણો...ઓ હો હો !

ડોશી મોં વિદારી રહી : “ આવી મોટી ધરતી ! આટલી સમૃદ્ધિ પડી છે શું વસુંધરામાં ? ”

“ છતાં ય માડી ! ” દીકરાના સાથીઓએ સમજાવ્યું. “ વસુંધરામાં બીંસાબીંસ હાતી છે. લોક ક્યાંય સમાતું નથી. એકબીજાને ધકાવી ધકાવીને માનવી જીવે છે. ”

આ તો ‘ ચીતરની ચોપડી ’ માં પતંગિયાનાં ચિત્રો નિરખી રહી.

“આહા ! આમ જો તો ખરો ભાઈ ! શા રૂપ રૂપના ઢગલા, શી રંગભેરંગી કરામત, પણ આપણને કે'દી મીટ માંડવાનીય વેળા છે ? લોકો પિટાય છે, ફૂટાય છે, કશું થ જાણતાં નથી. લોકોને કશામાં રસ પડતો નથી. અરે આવું અસૌકીક જગત માણવાનું મેલીને લોકો એકખીજનાં લોહી પીવાને વલખાં મારે છે. હેં ભા ! આ ‘ચીતરની ચોપડીયું’, આ શેડીયાવને કોઈ નહિ દેખાડનું હોય ?”

જાતભાઈ ઓ !

“ તાનાજી ! ઓ તાન્યા ! ”

“ જી આવ્યો. ”

“ ચાલ જલદી ચલા કર. ”

“ જી— ”

“ અરે સખૂરઃ આ લે આ લખાણુ પ્રિન્ટરને આપી
આવ-અરે ઊભો રહે, નીચેથી એક પાંઉ લઈ આવ— ”

“ હા. ”

“ રહે રહે. અત્યારનું પેપર ફાઇલમાં કેમ નથી નાખ્યું ?
જા ઉપલે માળે જઈને “ મોડન ” રિવ્યુ” લાસકરભાઈની
પાસેથી—સમજ્યો ? ”

“ હા—ના—શું ? ”

“ આઠલા દિવસથી આવ્યો પણ ગમ ન પડી ? છેને
ગમાર ! ”

તાનાજી અમારો ઓફિસ-બોય. સવારના સાત વાગ્યાથી સાંજના સાત સુધી “તાનાજી !” એટલે અમારી પ્રત્યેક ખૂમનો જીવતો પડ્યો. અમારી અર્થાત અમારી ત્રણ જણાની. ત્રણેના પછી એક અથવા એક સામટા હુકમો છુટે અથવા ત્રણેની આજ્ઞાઓની દોડ્ય વળે :

“ તાનાજી, બાલ્દીમાં પાણી નથી. ”

“ તાનાજી, સાબુ ક્યાં ગયો ? ”

“ તાનાજી, કપડાંને અસ્તરી હજી ન કરી ? ”

“ તાનાજી, સુતારને બોલાવ. ”

“ તાનાજી, કેરી સમાર. ”

એક દિવસ અકસ્માત તાનાજીએ કાપેલી ત્રણ હાકુસ કેરીઓની જોડે છ રોટલી તથા દાળ, શાક, ચટણી જમ્યા પછી મને લેટતાં લેટતાં કલ્પના આવી:

“ તાનાજી, તું જમ્યો ? ”

“ હો-હો-ના ” તાનાજીની જીભ થોથરાઈ પોતે છુપી-ચોરીથી, ચહાની ઓરડીમાં બિભાં બિભાં, બારણું સહેજ આડું કરી, પરતીના એક પરખીડિયામાંથી ઉખેળીને જે કંઈ ભાતું ખીકમાં ને ખીકમાં ખાઈ લેતો, તેને ‘જમ્યો’ જેવો અમીરી શબ્દ લાગુ પડી શકે ખરી ? તેની તાનાજીને શંકા રહેતી હતી.

“ તાનાજી, ક્યાં રહે છે ? ” પંદર દિવસે મને પૂછવાનું સૂઝ્યું: સહેજ: જમીને જરા આરામ લેવાનો હતો તેથી જ.

“ મઝગામ. ”

“ જમવાનું જોડે લાવે છે ? કાણુ કરી આપે છે ? ”

“ બહેન છે. ”

“ અહીં રહ્યો તે અગાઉ ક્યાં હતો ? ”

“ ક્યાંય નહિ. એક વરસથી બેઠો હતો. ”

“ તે પહેલાં ? ”

“છાપખાનામાં હતો. રૂ. ૫૦ મિળતા. ”

મેં જરા કુતૂહલથી પાસું ફેરવ્યું. આખી વાત પૂછી. ભાંગ્યા તૂટ્યા બોલો એની જીભમાંથી મેં માંડ માંડ પકડ્યા.

“ પહેલે ઓફિસમાં—ત્રેવીસ રૂપિયા મિળતા. પછી મિસન પર પચાસ મિળતા. દસ વરસની નોકરી. પ્રેસ નવા માલિકના હાથમાં ગયું, તેણે સગળે જીને લોકને રજા આપી પોતાના જ જાતભાઈઓને ગોઠવી દીધાઃ અરધા પગારથી—ડબલ શીફ્ટ કામઃ તમામ પોતાના જ જાતભાઈઓ. ”

તાનાજીની આંખમાં મેં નિહાળી નિહાળીને એક ખાસ નિરીક્ષણ કયુંઃ એણે જ્યારે આ શબ્દો ત્રણ વાર ઉચ્ચાર્યા ત્યારે—“ દસ વરસે અમને કાઢીને નવા માલેકે તમામ જાતભાઈઓને રાખ્યા. ”

એની આંખો સળગતી હતી,— ને ફરી જરા વધુ પડતી ખવાઈ ગયાથી સહેજ નિદ્રાચેરી આંખે પડ્યો પડ્યો હું ચિંતન કરતો હતો કે—

આ ‘ જાતભાઈઓ ’ શબ્દ પરથી બે ત્રણ કોલમો ઉપજવી કાઢું.

તાનાજી કાઠકે દિવસ એ પ્રેસનો માલિક બને તો?— વૈર વાળશે ? પોતાના જાતભાઈઓને ગોઠવશે ?

રોજ સાંજે

નજીકની એક ગલીને નાક બે ઓરતો ઊભી રહે છે:
રોજરોજ : બરાબર સાંજના ચાર બજે : સામેના છાપખાના
ઉપર તાકીને ઊભી રહે છે.

જાહેર રસ્તા પર રોજરોજ સાંજના સમયે મુકરર કલાક બે
ઓરતોનું ઊભા રહેવું ! રાહદારીઓનું ધ્યાન ખેંચાય છે. ઉંચી
બારીઓમાંથી આંખો મંડાય છે.

લિખારણો છે ?

નહિ; શરીર પર સાફ પોશાક છે, હાથ લંબાતા નથી,
શબ્દો બોલાતા નથી. ત્રીજી કોર્મ બાજત પર એની દૃષ્ટિ
નથી. ચારે આંખો છાપખાનાનાં બારણાં પર ચોંટી છે.

છુપી પોલીસની જાસુસો છે.

નહિ; જાસુસો તો ચબરાક હોય. પોતાનું હોય તે
સ્વરૂપ તો છુપાવે. શંકાને કે કુતૂહલને એ ન નોતરે. આ
બંને તો પ્રગટ ઊભી છે.

અનિષ્ટ માનવીઓ છે ?

નહિ, નહિ; રૂપ નથી, કુચેષ્ટા નથી, નખરાં નથી. સજ્જનતા નીતરે છે. છતાં તીણી ને ભયભીત નજરે બેઠે જણીઓ મકાનની બારીઓમાં શા સારુ ટાંપે છે ? કાને શોધે છે ? કાની ચોટી કરે છે ?

વખત જાય છે, સૂર્ય નમે છે, છાપખાનાનાં સંચા શાંત પડે છે, તેમ તેમ બેઠે જણીઓની વ્યાકૂલતા વધે છે, સાવધાની સતેજ બને છે, બેઠે મકાનની નજીક આવે છે.

કંઈક વાતો કરે છે :

“ મા, એણે સંચો બંધ કર્યો. હવે મોં ધોવા જાય છે.”

“ એ હવે કપડાં પહેર્યાં.”

“ મા, જલદી જો, પાછલે બારણેથી ન નીકળી જાય. ”

“ બેટા, માર મારે તો પણ છોડતી ના હો ! આજે જ પગાર મળ્યો છે એને.”

બન્ને ઓરતો જાણે કાઈ ચોરને ડાકુને પકડનારની પોલીસ બની ગઈ.

—તે ઘડીઆળના છ ટકારા પૂરા થયે એ આદમી બહાર નીકળ્યો.

એની આંખો ફરતાં કાળાં કુંડાળાં છે. એ કુંડાળાંમાં દારૂના કેટલા સીસાઓ દલવાયા હશે !

એ નાસતો હતો. દીકરી આડી ફરી : “ નહિ બાપુ ! કદી નહિ બની શકે. ઘેર ચાલો.”

માપ કહે “ એક વાર, બેટા, એક વાર જઈ આવું. ”

“ જઈ તે ક્યાંથી આવશો ? ”

એટલું કહીને સ્ત્રીએ એના શરીરને પોતાના હાથમાં
ઝકડ્યું.

મા દીકરી મળીને એ મજૂરને ઘેર લઈ ગઈ-ત્રઈ ગઈ
નહિ, ધસડી ગઈ.

રોજરોજ સાંજે : મા દીકરી આવે છે, ગલીને નાકે
ઊભી રહે છે. છાપખાનાની બારીઓમાં ચોરને શોધે છે, ને
છુટ્ટી વેળાએ એને બાથમાં ઝકડીને ઘેર તેડી જાય છે.

રોજ સાંજે !

મારા પુત્રની ઈજ્જત

અદાલતમાં બેઠેલી એકેએક આંખ ભીની બની ગયા પરમ દિવસનો જ બનેલો આ બનાવ છે.

“ નામદાર ! એ નામદાર ! ” સીતેર વર્ષનો ડોસો ઉપલી અદાલતમાં અપીલ લડતો હતો : “મારા પુત્રને તમે ભલે ઠાર કરી નાંખ્યો. પરંતુ તમે એની ઈજ્જતને-મારી ઈજ્જતને-મારા કુળના ભૂતકાળની તેમજ ભાવિની પ્રતિષ્ઠાને ન સંહારી નાખો. મારી ઓલાદ સામે લોકો આંગળી ચિંધાડીને બોલશે કે આ કુટુંબનો એક જુવાન યુદ્ધભૂમિ ઉપર હિયકારાપાણું કરવાને અપરાધે મૃત્યુદંડ પામ્યો હતો. ”

ખુદ્દો બાપ જ્યારે બોલતો હતો ત્યારે અદાલતની સામે નીચલી ક્રાઈના પંદર વર્ષના જૂના ફેંસલાની પ્રત પડી હતી.

એમાં લખ્યું હતું : લેફ્ટીનન્ટ આપેલાં : રેજમેન્ટ કંપની નં. ૨૩ : જર્મન સેનાનો હુમલો થયો : પોતાના અદીસો સિપાહીઓમાંથી ૨૦ ઠાર થઈ ગયા. ડરપોક લેફ્ટીનન્ટ બાકીનાઓને શત્રુ-શરણે થવાનો હુકમ આપ્યો. આ નાલાયકી બદલ એને ગોળીથી ઠાર કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

“એ! નામદાર !” શુદ્ધએ જુની યાદ તાજ કરી;
 “મારો બેટો કાયર ન હોય, એને મોતની સજા કરી લ્યારની
 એની હાલત તો ધ્યાનમાં લ્યો ! એ શત્રુના ધાવથી ધાયલ
 થયેલો હતો. એને તો જખ્મીની ઝાળીમાં લોહી ટપકતાં
 સૂતે સૂતે જ લશ્કરી મુકદ્દમો ચલાવી તમારા કમાન્ડીંગ અફસરે
 ઊડાવી દીધો છે. એને કશું બોલવાય દીધો નહોતો.”

“પરંતુ હું ક્યાં એનો જન પાછો મારું છું ? હું તો
 કરગરું છું એની ઈજ્જતને માટે—સિપાહી અચ્ચાને પ્રાણાધિક
 એવી ઈજ્જતને માટે ! એકવાર બસ એટલું જ લખો, કે
 મારો પુત્ર હિયકારો નહોતો, પણ પોતાના ૨૩૦ જુવાનોની
 નિરર્થક કતલ અટકાવવા માટે તાબે થયો હતો.”

વાત પણ એમ જ હતી. મહાયુદ્ધમાં દેશના જુવાનો
 બકરાંની માફક જખ્મે થતા હતા. ડોસાના પુત્રની
 ટુકડી સપડાઈ ગઈ હતી. દુશ્મનો એના ધ્રુદા ઊડાવી
 નાખત. યુવાન અફસરે માનવતાથી પ્રેરાઈ પોતાની
 ટુકડીને શરણે થવા રજા આપી હતી. પણ માનવધર્મ કરતાં
 લશ્કરી કાયદો વધુ કીંમતી ગણાયો.

ડોસાની દલીલો એજે ગઈ. લશ્કરી કાનુનના કલેગ
 ઉપરથી એનાં આંસુનાં ટીપાં દડી પડ્યાં.

એ જ્યારે બહાર નીકળ્યો ત્યારે લિખારી હતો.

એણે ત્રણ વાતો ગુમાવી : પુત્રનો જન : પુત્રની
 ઈજ્જત : અને એ ઈજ્જત પાછી મેળવવા માટે અચ્ચેલું
 પોતાનાં વીસ વર્ષોનું અચાવેલું ધન.

+

+

+

રંગમાં ભંગ

આજે આન્ડ રીહર્સલ હતી : નાટકશાળા સન્માનિત મિત્રોતી શોભતી હતી.

“ ઈન્દ્રો અભિશાપ ” નામનો નવો ખેલ આવતી કાલે તો નગરને ઘેલું કરશે.

ગઝલ ‘સેટીંગ’ કર્યું હતું ડાયરેક્ટરે. ગાંધર્વ-કુમારી પોતાની સખીઓ સંગાથે ‘આંધળો પાડો’ રમી રહી છે.

અમરાપુરીની અટારીઓ, સ્થંભો, દીપમાલા, લતામંડપો, ફૂલવાડી, જલમલ, જલમલ, ચોમેર જલમલ: ને એની વચ્ચે ગાંધર્વ-કુમારીને રમાડતી પંદર દેવકન્યાઓ. અંગે અંગે આભરણુ, અંજોડે ફૂલવેણીઓ, ગળામાં ઝૂલતા ડોલર-હાર, કાને મંજરીઓ લહેરાય છે-ને દેવગાયકોનું સંગીત ચાલે છે.

શી રસ-જમાવટ! કવિએ તો કમાલ કરી હતી. દોસ્તોના ધન્યવાદોના ધબ્બા કવિની પીઠ પર ગાજી રહ્યા.

અચાનક રંગમાં ભંગ પડ્યો, ચાર વરસનો એક કંગાલ છોકરો દોઢ વર્ષની—ગળે ગટરમાંથી ઉપાડી આણી હોય તેવી એક છોકરીને તેડીને સ્ટેજ પર આવ્યો ને એણે ખૂમ પાડી:

“મા, ઓ મા, ભેંણ ભૂખી હુઈ હે. મા, ધવરાવગી ? મા...મા...મા...”

“હટ, હટ, હટ એય એવફૂફ !” એ હાકલ કેની હતી ? કવિની પોતાની જ: “કાણુ છો તું ગમાર ?”

છોકરાની કમર પર છોકરી ડધાઈ ગઈ. છોકરાએ કહ્યું: “મેરી મા—મેરી મા કાં હે ? મેરી ભેંણ ભૂખી—”

“અત્યારે તારી મા ! અત્યારે તારી બહેનને ધવરાવવા તારી મા નવરી છે ? જ્નેતો નથી ? ઉતર ઝટ નીચો.”

એટલું કહીને કવિએ મિત્રો તરફ જોયું: “છે ને ડફાળ ! પરાપર અત્યારે ધવ—” કવિ હસ્યા. મિત્રો હસ્યા, નટ-નટીઓ હસ્યાં.

છોકરાની વાંકી વળેલી કેડે છોકરી રડવા લાગી. રમતી દેવકન્યાઓ તરફ લાંબા હાથ કરવા લાગી. એક દેવકન્યા જુદી પડી, નજીક આવી. છોકરીની સામે તાકી રહી.

“કેમ મરિયમ ! શું છે ?” ડાયરેક્ટરે ખૂમ પાડી.

“મેરી લડકી હે—ભૂખી હે—”

“ભૂખી છે તો જા મરને ! જટ પતાવને લે !” કવિએ
ત્રાસ અતુલવ્યો.

દેવકન્યાના ઝળાં ઝળાં પોશાકમાં મરિયમે ‘મેરી લડકી’ને
તેડી લપ્પ રોજની વીંગ પછવાડેના એક ખૂણામાં ઊભે ઊભે જ
છાકરીને છાતીએ લીધી.

બધા ખૂબ ખૂબ હસ્યા.

ચોપડીઓનો ચોર

“જુવાન આરોપી, યુનીવર્સિટીના પુસ્તકાલયમાંથી તે આઠ વાર પુસ્તકો ચોર્યાં, એવો હું તારા પર આરોપ ધકું છું. તારે કશું કહેવું છે?”

“જી હા નામદાર !” વીસ વર્ષના કેદીએ પીંજરામાંથી જવાબ આપ્યો: “આડે ગુના હું કબૂલ કરું છું, એ ઉપરાંત એ વાર બીજા પુસ્તકાલયમાંથી પણ પછા મેં ચોપડીઓ ચોરી છે તે પણ તોહમતનામાની અંદર ઉમેરો.”

એકંદર ૫૦૮ પુસ્તકોની એણે ચોરી કરી હતી. કુલ કિંમતનો સરવાળો એક હજાર રૂપિયા નક્કી થયો.

“તેજસ્વી જુવાન, વિદ્યાર્થી તરીકેની તારી કારકીર્દી આટલી ઉજ્જવલ: પરીક્ષામાં તું સહુની એએ: વિદ્યાલયની અંદર શરીરની તેમજ બુદ્ધિની તમામ દરિદ્રાઈઓમાં તું પહેલું ધનામ જીતનારો; ખૂદ રાજાજીએ સ્વહસ્તે તારી છાતી પર સોનાનો ચંદ્રક પહેરાવ્યો:— તને બીકે ચોપડીઓ ચોરવાનું કેમ સૂઝ્યું?”

“ રાજગુના હાથ જ્યારે મારા છાતી પદ ચાંદ ચોડતા હતા, ત્યારે નામદાર, એ છાતીની નીચે મારું પાપી કલેબુ થડક થડક થતું હતું.”

આથી વધુ એ કશું ન બોલ્યો. પણ અદાલતમાં પડેલી જુવાનીઓએ આ જુવાનની આખી જીવનકથા કહી દીધી:

એનાં માઆપ દૂધ વેચે છે. બાળકનાં અસાધારણ બુદ્ધિ-તેજ દેખી ગરીબ માતાપિતાના હૃદયમાં મહેચ્છા જગી: ગમે તેમ કરીને પણ દીકરાને ખૂબ ભણુતર ભણાવીએ.

ખેટ પાટા બાંધીને માઆપ દૂધ વેચવા મંડ્યાં. ભૂખ, તરસ, કે થાક ઉજગરા સામે ન જોયું. દીકરાને એક પછી એક ચડિયાતી નિશાળમાં એસાડી ખર્ચાળ કેળવણી પર નાણું વેચ્યાં. એવાં વીસ વર્ષો; વીસ વર્ષમાં એક દહાડાનો પણ વિસામો ન લીધો. ન એકે રવિવાર, ન એકે વારતહેવાર.

પુત્ર રજના દિવસોમાં યુનીવર્સિટીમાંથી ઘેર આવતો, ત્યારે એ પહેલું કામ ઘરાકાને ઘેરે ઘેરે જઈ દૂધ પહોંચાડવાનું કરતો. પોતાનાં ભાઈબહેનોને કહેતો કે “ તમે થોડા દિવસ આરામ લેશો.”

માઆપ તથા ભાંડુઓ આટલું આટલું તુટી મરતાં; તે છતાં કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીનાં ખર્ચે ન પહોંચાયું. ચોપડીઓ બહુ મોંઘી હતી.

કેટલી કેટલી વાર એ જુવાને ખાખા વિના ચલાવ્યું. ભૂખ-મરો વેઠીને અચાવેલા પૈસા પણ પૂરાં પુસ્તકો ન અપાવી શક્યા.

પછી એણે આ ચોરી આદરી. પણ એ ચોરેલ ચોપડી-
માંથી એક પણ એણે વેચી નથી. લણવા ખાતર જ ચોરી
કરી હતી.

એની કાલેજવાળાઓએ કહાવ્યું: ‘આ વિદ્યાર્થીને ગુમા-
વવા અમે તૈયાર નથી. કાંઈ પણ રીતે એને ખચાવો.’

અદાલતે ફક્ત એ વર્ષના જમીનખત ઉપર એ જીવાનને
છુટા કર્યો.

એના પગની પાની !

“ હું-હં ! ત્યાં તે પાની લૂછાય ? ”

કહેતાં તો મારાથી કહેવાઇ ગયું છે; પણ તે પછીથી આજ સુધી મને એવેની રહ્યા કરી છે.

વળી પાછી મારી જ એવેની પર હું હસું છું: અરે એવ-કૂક ! એક ભાડુતી નાયનારીને તેં એટલું કહ્યું તેમાં આટલા લાગણીવેડા શા !

વાત આમ હતી: સીનેમાનો સ્ટુડીઓ તે દિવસની ઝર-મરતી સંધ્યાએ કોઇ એક કામરૂ દેશતું રંગભુવન બની રહ્યો હતો. એક નૃત્યનો ‘સીન’ લેવાતો હતો. પાંચેક બુવાન નર્ત-કીઓને સીનની જમાવટ કરવા તેડાવી હતી.

હું તો ત્યાં અકસ્માત જઈ ચડેલો.

કામરૂ સરદારના રંગીલા બેટાએ ચાખૂકનો ફડાકો બોલાવ્યો: જંગલી ડમરૂ-નાદ અને શરણાર્ધના ચેંચાટ સાથે ચાર કામરૂ-કન્યાઓનું ખંજરી-નૃત્ય છંટાવા લાગ્યું.

પાંચમી સહુથી નાની, અંગુલીઓમાં મંજરાં ગોડવી, પોતાને દાખલ થવાની ઇસારતની રાહ જોતી, હજુ બહાર ઊભી છે: ડમરૂ અને શરણાઈના શરૂ થયેલા રવરાએ એના પગની પાનીઓ તળે અંગાર પાથરી દીધા છે. એ થનગની ઊડી. એનો આખો દેહ ડોલવા, પીગળવા, સળગી જવા લાગ્યો.

ને એનો સમય થતાં જ એણે અંદર દોટ દીધી. નૃત્યની મદિરા એની નસેનસમાં ચડી ગઈ.

પાંચ મિનિટનું એનું નૃત્ય: જાણે એક જીવંત વંટોળ: જોનારા ચકચૂર બની ગયા. નૃત્યને અંતે ત્યારે એણે પોતાનું કલેવર એ યુવાન નાયકના હાથમાં યુગ્મપત્ની પાંદડીની માફક ઢાળી દીધું, ત્યારે તો ઓહોહો...મારું કલેવરનું ફૂલ થઈ ગયું.

‘ફરી એકવાર હજુ ફરી એકવાર!’ એવા ડાયરેક્ટરના આદેશો મને બહુ મીઠા લાગ્યા. ત્રણ ત્રણ વાર મેં એ કલાવંતીનું વંટોળ-નૃત્ય દીધું. ને એ બહાર આવી ત્યારે મેં કહ્યું: વાહ! નૃત્ય વિનાનું જીવન કેવું નીરસ! શી તારા પગની પાની!

હજુ તો માઈ ‘આફ્રિન’ ઊછળતું હતું. ત્યાં તો મેં એને પોતાના પગની પાનીઓ લૂછતી દીડી: શાની સાથે? પિયાનો ઉપર ઓઢાડેલ એક તાડપત્રીની સાથે: જે તાડપત્રી પર તો સેંકડો જાના કાદવ ધસાયા હશે.

—ને છતાં મારાથી બોલાઈ ગયું, “અરે, અરે, એના પર કાં પાની લૂછો? તાડપત્રી બગડશે.”

એ તાકી રહી. આટલું જ બોલી: “મારી પાની બગડી છે તેનું કંઈ નહિ ?”

મેં હાજરજવાબથી કહ્યું: “પાની તો ધોવાશે, તાડપત્રી કંઈ મફત ધોવાય છે ?”

એ તો ચાલી ગઈ. કાણુ જાણે કયાં હશે. પણ મને હવે થયા જ કરે છે કે મેં આ શું કહ્યું ? કાને કહ્યું ?

પછી પાછો મને ને મને વિચાર આવ્યો કે એમાં શું ખોટું ક્યું ? આ દુનિયામાં તો એ રીતે વાણીઆભાઈ જ થઈએ; વાણીઆભાઈ થતાં આ પહેલી જ વાર આવડ્યું, એટલે હવે ફતેહને રસ્તે છીએ !

જાનત હે દરદી દરદીકી—

એકાએક થંભેલી દ્રામને જોશભેર આંચકો લાગ્યો.

“ઉ-હુ-હુ-હુ” એક વેદનાની યૂમ હતી.

“અરેરે લેયા ! મેરી ઓરતકી આંખ ખૂટ ગઈ !” એટલું બોલતા એક પુરુષે ઉઠકારો કરનાર ઓરતને પકડી લીધી.

ઓરતની આંખો પર લપેટેલો પાટો ધીરે ધીરે લાલ બન્યો.

“કયા હે !” પુછપરછ થઇ.

“કુછ નહિ ભાષ, મુકદર !”

લોકોને સમજ પડી. પાટાવાળી ઓરતની આંખો પર નસ્તર મુકાવેલું. સાત દિવસે આજે જ એને ધરિપતાશમાંથી છોડી હતી. ધણી એને દોરીને ઘેર લઈ જતો હતો. આંખોના કાચા ટેલાને દ્રામના આંચકાએ તોડ્યા હોવા જોઈએ.

“ દ્રામનાં ઉતાડ્યોમાં સામટો ઉશ્કેરાટ બહોયો. કાષ્ઠવર ઉપર ઝડી વરસીઃ અંધો ! હેવાન ! બંધે છ ! નિદ્ય ! ખુમારીમાં ને ખુમારીમાં જ્નેતો નથી વગેરે.

ડ્રાઇવરે પછવાડે દષ્ટિ કરી. કન્ડક્ટરની સામે જોઈ એ હસ્યો. એનું હસવું સહુએ જોયું. ઓરતનો પાટો વધુ ને વધુ લોહીમાં લિંઝતો હતો.

એ હાથ ઉપર પેસેન્જરોનો જવાલામુખી જ્યારે ફરીવાર ફાટ્યો, ત્યારે પાટાવાળી ઓરતના ઘણીએ સહુની સામે હાથ જોડ્યા.

“લૈયા લોગ, ડ્રાઇવરને ન સતાવો. એ દિવસ-રાત ગાડી ચલાવે છે. એના કલેજમાં ન માલુમ શી શી ફિકરો ઘોળાતી હશે. એનો ગુન્હો નથી. મારાં મુકદ્દર !”

ને ગાળો લાંડનારાં લોકો જ્યારે પોતપોતાને મુકામે બિતરી ચાલ્યાં જતાં હતાં ત્યારે કસકસતા આંડીસમાં થાકેલી પગ-પાંડીઓને એપતો, ઘંટડી પર સતત જોડા પછાડતો, ઘડી એક દુભરડી સજ્જડ કરતો તો ઘડી મોકળી છોડતો, ઉત્તરગરે બળતી આંખોને જગતનાં જળાં જાંબરાં વચ્ચે ખેંચતો, ઊંદરું પણ ન ચગદાય તેની સરત રાખતો ડ્રાઇવર બસો પેસેન્જરોના જનની જવાબદારી લમણાં પર ઉઠાવી કાલ્યા-દેવી રોડ પર પંથ કાપતો હતો. વારંવાર એ મોં ફેરવી પેલી ઓરતના પતિ સામે દીન આંખો માંડતો હતો. મોંથી શબ્દ પણ ન બોલ્યા છતાં એની આંખો ઊંડો પસ્તાવો પુકારતી હતી. ઓરતનો ઘણી પણ મુંગી મુંગી મારી બક્ષી રહ્યો હતો.

મેં ઓરતના પતિને પૂછ્યું: “શું કરો છો ?”

“.....કુંપનીનો ખટારો હાંકું છું.”

‘ મૃત્યુ મરી ગયું’ રે લોલ ’

આગબોટ મધસાગરે ચાલી જતી હતી. એના લંડક-
માંથી લડકા નીકળતા હતા; ને એના ડેક ઉપર સંગીતના સૂર
ગિઠતા હતા. જસો ઉતાડ્યો નાટારંભ કરતાં હતાં. જીવનનું ને
મૃત્યુનું અજોડ નૃત્ય.

હવે તો હમણાં જ આગ ફરી વળશે. ઉગારની આશા
રહી નહિ, કમાને આખી રાત ઉતાડ્યોને ઊંઘવા દીધાં. પણ
પ્રભાતે એના હાથ હેઠા પડ્યા.

આગબોટના નં. ૭ મા લંડકમાં આગ લાગી હતી. એ
હાવાનળ ઉંડાણમાં, પેટાળમાં, નૌકાના ગર્ભાગારમાં ગિઠ્યો હતો.

“ જરૂરિયાઓ ! ” નૌકાનો કમાન હમેશાં ખલાસીઓને
‘boys !’ શબ્દે સંબોધે છે: “ રાતનો વખત છે. મુસાફરોની
નીંદમાં આપણે ખલેલ નથી કરવી. સાગરના સાવઝોનો કદર
શત્રુ ગભરાટ છે. તેને છોડી, તમે મર્યા રહો.

નાચતી અમિઝાળોના કીકીઆટા વચ્ચે પ્રવાસીઓ ગુલાબી નીંદર કરતાં હતાં. ખલાસી નૌજવાનોએ આગની સામે મુકાબલો માંડ્યો. આખી રાત આગ કાબુમાં આવી નહિ. પ્રભાત ઊઘડ્યું.

ખબર અપાયા. પ્રવાસી સ્ત્રીપુરુષો તુતક પર હાજર થયાં. તમામે જીવન-બોયાં પહેરી લીધાં. નૌકાનું બેન્ડ પૂરબહારમાં બજવા લાગ્યું. અને એ સંગીતને તાલે તાલે, સૂરે સૂરે, આલાપે આલાપે, અઢીસો ઉતાડ્યોનો નાટ્યરંભ મંડાયો.

તળીઆનાં એન્જનો પૂર ઝડપે ચાલુ થયાં. નૌકાએ વેગ પકડ્યો.

ઉગાર-નૌકાઓ છેલ્લા આદેશની રાહ જોતી ઝૂલી રહી.

ખલાસીઓ આગ પાસેથી કદમ પણ અસ્યા નહિ.

સંગીતના સૂર વધુ ને વધુ લાગણીથી લહેરાવા લાગ્યા.

મુસાફરોનું અવસાન-નૃત્ય મોતની છાતી પર પગલાં ગૂંથતું રહ્યું.

અંશમાત્ર પણ ગભરાટ ન મળે.

“મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ.”

નીતિને નામે

(૧)

‘એ’ તું સ્વાગત કરીએ. એ વિરાટ સાહિત્યકાર પોતાના સ્વદેશની મુક્તિ માટે અહોં આપણી કુમક માગવા આવે છે.

‘આપણે સ્વાધીનતાનાં સંતાનો છીએ. માનવીના મુક્તિ-યુદ્ધમાં આપણા સહકાર જ શોભે. એ મહાપુરુષને શોભીતું સ્વાગત આપીએ.’

રશીયાને ઉગારવા માટે એક ભિક્ષા-ઝોળી લઇને મેક્સીમ ગોર્કી જે દિવસ અમેરિકાને કિનારે ઊતર્યો, તે દિવસે અમેરિકાના માલેતુજરોએ મહુમાનના રાજસન્માનની તૈયારી કરી.

(૨)

‘મહુમાન તું સ્વાગત રદ કરો. એણે આપણા દેશની સંસ્કૃતિને અપમાન દીધું છે. આપણા ગૌરવની એણે અવહેલના કાધી છે. એણે આપણી લગ્નસંસ્થાની પવિત્રતા પર મલિન ઓછાયો નાખ્યો છે: એને જે સ્ત્રી છે, તે ધર્મક્રિયા મુજબ

પરણેલી નથી, એટલે કે રખાત છે. આટલા સાર ગોર્કીને તિરસ્કારો, નીચું જોવારો. ગોર્કીએ અધર્માચરણ કર્યું છે. એવાનાં સ્વાગત ન હોય.’

“અરે ભાઈઓ !” ગોર્કી કહે છે: “એ મારી રખાત નથી. મારી પત્ની છે. બેશક મેં ધાર્મિક વિધિથી લગ્ન કર્યું નથી, કારણ કે હું ક્રાંતિવાદી મંડળનો જીવાન છું. ધર્મોચ્ચાર હોવા ન હો અમને તેની પરવા નથી. અમારું પરણેતર પુરોહિતે ભાખ્યું જૂઠું લગ્ન નથી. દિલદિલનું મુક્ત લગ્ન છે. એ લગ્નને ન અપમાનો.

પ્રજ્ઞનો કહેવાતો શિષ્ટાચાર જગી ઊઠ્યો. પરદેશી પરાણુ સામે જાહિંકાર ફુંકાયો; સભાગૃહોમાં ને અખબારોની અંદર ગોરકીના નામ સામે કાદવ ફેંકાયો.

સામાન્ય પ્રજાજનનું તો દીક-પણુ સાચું દેવાળું ફૂંક્યું અમેરિકાના વિદ્વાનોએ, સાહિત્યકારોએ. તેઓએ ગોર્કીથી પોતાનાં મોં સંતાડ્યાં. ધનિકાના એ આશ્રિતો નાહા. ગોર્કી પ્રત્યે એમણે પીઠ ફેરવી. ભલભલા સાહિત્ય-ધુરંધરોની મૂંઝનાં પાણી તે દહાડે ઊતરો ગયાં.

“શું કરોએ ભાઈ! જીવવું તો રહ્યું જ ને?” સાહિત્યકારોએ માથાં ખજવાળ્યાં.

નીતિને નામે એ વિદેશી યુગલની પાછળ અખબારોએ આક્રોશ અને અટ્ટહાસનાં શ્વાનો હુડકારો મુક્યાં. એક હોટેલમાંથી બીજામાં હડધૂત થતો ગોર્કી આથડ્યો. એનું કાર્ય ધૂળમાં રગદોળાયું. એ પાછો ગયો.

(૩)

આ ‘ નીતિહીનતા ’ના દેશવ્યાપી પોકારની પછવાડે શું
 ઊભું હતું ? સાચી વાત એ હતી કે રશિયાઈ સાહિત્યસ્વામી
 ગોર્કીનો ગુન્હો સામાજિક નહિ, રાજદ્વારી હતો; કાલસા-
 ખાણોના માલેકોને એ છંછેડી બેઠો હતો. ખાણ-માલેકો અને
 ખાણીઆ મજૂરોની વચ્ચે એક વિગ્રહ થયેલો. તેને અંગે તેમાં
 ખાણીઆના બે આગેવાનો સામે જીવસટોસ્ટનો મુઠ્ઠાંમો ચાલી
 રહ્યો હતો. એ બે ગરીબોની ઉપર ગોર્કીએ સહાનુભૂતિનો
 એક તાર કરેલો હતો. ગોર્કીનો એ અક્ષમ્ય ગુનો હતો.

લગ્નનીતિને તો એ ધનિકાએ ફક્ત પોતાનું હથિયાર
 બનાવ્યું. કેમકે ગોર્કીને બીજી કોઈ રીતે ખતમ કરી શકાય
 તેમ નહોતું.

હીનતાની તલવાર નીચે

હુબ્બસી ગીતોના ગાન વાટે, રંગભૂમિ અને ચિત્રપટના અલિનય વાટે, લેખિની અને જ્યાનના જોરથી, તેમજ રમત ગમતોના વીરત્વ વડે જગતના કાનમાં હુબ્બસી સંસ્કારતી દર્દ-બીની અસ્મિતાનો અવાજ ફૂંકનાર કલાકાર પોલ રોબ્સન લન્ડન ખાતેના રંગીન રાષ્ટ્રસંઘ સમક્ષ દિલની વેદના કાલવીને વિલાયતનો કિનારો છાંટે છે.

ઈંગ્લાન્ડનાં કિનારાન હું પુરતમાંજ સલામ કરીશ. હીનતાની સતત લટકતી તલવાર નીચે જીવનભર જીવવા હું ના પાડું છું.

હું ત્યાં જ્યાં તલચું છું, ત્યાં એક સામાન્ય હુબ્બસી તરીકે-કાળા આફ્રીકાવાસી તરીકે મારાથી જીવી શકાય. દિવસે દિવસ અને કલાકે કલાક 'શ્રી પોલ રોબ્સન' એવા અમકતા નામનો ઝરિયાની ઝંખા પાંડુરીને મારે ત્યાં રહેવું પડે, ત્યાં બિલા રહેવાનું હવે મને મન નથી.

મારું સાચું ધામ તો આફ્રીકા છે. મારો હુબ્બસીને એ

માનુ-ખેજો છે. હું કાજો કરૂંપો પણ એ ભૂમિનો પુત્ર છું. મને મારી વનન-ભોમ બોલાવે છે. મારું શરીર ગમે ત્યાં હો, મારો આત્મા ત્યાં જ ભમે છે.

જગતભરના મારા પરિભ્રમણમાંથી હજારી તરીકે મને ધણું ધણું જાણવાનું મળ્યું છે. મારી સામે જિભેડી મોટી સમસ્યા તો એ છે કે જગતના તમામ પટ પરથી મારા હજારી બાંધેલા ગ્રસ હજારી હોવાની જ ના પાડે છે. અમારા કેટલાકોને તો આફીકાવાસી ગણાવાની પણ દૃષ્ટિ નથી.

મને પોતાને તો હજારી તરીકેની તન્નમાત્ર હીનતા નથી ખટકતી. આપણને જિતરતી રીતે મુલવનારાઓનાં મૂલ્યાંકન આપણે સ્વીકારીએ શા માટે ?

પણ જોારી ચામડીવાળાએ હજારીને એટલા કાળથી ને એટલા ગ્નેરશોરથી હીન હીન કહ્યા કર્યા છે, કે હજારીએ પણ એ હીનત્વ સ્વીકારી લીધું.

આમ શા માટે ? અમે જાણીએ છીએ કે અમારામાં ખુદ્દિ છે. હરહંમેશ અમે જગતને અમારી એ ખુદ્દિનો પરિચય આપીએ છીએ. શા માટે અમારે અમારું અડિયાતું મૂલ્ય ન મૂલવી લેવું ?

મને તો મારા માર્ગમાં મારું હજારીપણું ક્યાંયે નથી નડ્યું. મેં તો સહુનાં માથાં લાંગીને મારી પ્રગતિ કરી છે. રકાવટને મેં મારે રસ્તેથી ઉખાડી નાખી છે.

પરંતુ એ તો મારો વ્યક્તિગત વિજય. એને હું શું કરું ?
હું જ્યાં જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ત્યાં મારો સગો બાપ કે ભાઈ
પણ જો ન આવી શકે, મને જે સમાજ ખમા ખમા કહી સત્કારે
છે તેની અંદર મારા જાતભાઈઓ જો ન પ્રવેશી શકે, તો
એ સુધાર્તિ, એ સમાજપ્રતિષ્ઠા, એ સમાજનું જીવન મારે
ન ખપે.

હું જાઉં છું.

એ સલ્તનતને ઉખેડનાર

“રાષ્ટ્રનાં ગીતો મને રચવા દો, તો પછી પરવા નથી મને, કે રાષ્ટ્રના કાયદાઓ કોણુ રચે છે.”

એક સ્કોટીશ કવિ-સૈનિકનો આ બોલ જગત-સાહિત્યમાં અમર બન્યો છે.

*

એ શું સાચું છે ?

બાનુ હસીદિ હાનુમે એના ઉત્તર તુર્કસ્તાનની તવારીખ-માંથી લેઠાવ્યો છે: વર્તમાન તુર્ક સાહિત્ય પરના એના વ્યાખ્યાનમાં પદબ્રુ અને હદપાર બલીમ ખલીફ-સુલ્તાન અબ્દુલ હામીદના તખ્તને ડોલાવવામાં, આ તુર્ક રમણી કહે છે કે, કવિઓની રુકોર કવિતાનો હાથ હતો.

*

અબ્દુલ હામીદની બુદમજહાંગીરીના એ દિવસોમાં ‘મુકિત’ અને ‘દશલકિત’ શબ્દોનો ઉચ્ચાર માત્ર ફોજદારી

અપરાધ લેખાતો. એ પ્રતિબંધોએ લેખકને ધર્મના તથા ભૂતકાળના કટ્ટર દુસ્મનો બનાવ્યા. તે સદુનો મોવડી, ને એ સંપ્રદાયનો સમર્થ પ્રતિનિધિ હતો તૌશીક શીકૃત.

*

‘ધુમ્મસ’ નામનું એનું સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય છે. એ કાવ્યની ટેક-પંક્તિનો મર્મ આ છે.

“ઝોઢી લે, ઝો મારી નગરી ! ઝો કરુણ પાયમાલી !
ધુમ્મસનું આ શ્યામ કફન ઝોઢી લે ! અને સદાની નીંદમાં
પોઢી બે !”

તુર્ક વિદ્વાની સાક્ષી પૂરે છે કે અબદલ હામીદના પતનમાં આ કાવ્યનો જગરો દિરસો છે.

એનું જ નેરાવર એક લાંબુ કાવ્ય તૌશીક શીકૃતે સુલેહ અને બંધુપ્રેમનો સંદેશ આપવા માટે રચ્યું : જગતમાં ધૂનની આવતી પ્રચલિત વીરતાને એણે ધિક્કાર દીધો.

“વીરતા ! —ત્યાં રક્તપાત ને નરી બખ્શતા.

“વિગ્ન્ય—એક ધાતકી સંહારલીલા.

“જેમાં પગ મૂકવા જેટલી જગ્યા નથી : શબો અને યાતનાઓ જ્યાં બદબદી રહ્યાં છે : લીલાં ધાન્ય સફા થયાં છે : ધાસનાં તરણાં, અરે લીલાં શેવાળ પણુ ચીમળાયાં છે.

“કુટુંબોનાં કુટુંબો ઉખડી ગયાં છે : ઘરો ને શેરીઓ સનકાર બનેલ છે : હર એક આંગણું કષ્ટ બનેલ છે, ને હર-

એક ખોરું અનાથ બાલકોનાં શિર પર ટકડભુસ વૂરી પડી
ઢગલો બને છે.

“ એનું નામ-વિજય. એનું નામ વીરતા. ”

*

જનકીમીના પાયા ખોદનાર એ બાળું કાવ્ય. ત્રીજા
કાવ્યમાં તૈારીક શીકતે આશાના સૂરો અંકાર્યા.

“ માનવી, મને શ્રદ્ધા છે કે માનવી જગતમાં સ્વર્ગ
ઉતારશે. ”

“ પણ એના હૃદયમાં એવું કે બળવો નહિ હોય. ”

“ રક્તપાતમાંથી હિંસા ને હિંસામાંથી રક્તપાત જન્મેછે. ”

“ પૈર અને ધિક્કારની જગાણા રુપિર રેડમે નહિ
એલવાય. ”

“ માનવી માનવીનો બાંધવ છે. ભલે તમે એને સ્વપ્ન
ભાખો, પણ મુજ સરીખાં હજારો પેલાં એ સ્વપ્નમાં
શામિલ છે. ”

“ જનકીમીને બે તોપો દાડગાળા અને દુર્ગો છે, તે
નેકાને એક એવું આયુધ છે, કે જે કદા નહિ હારે; એક એવી
છાતી છે, કે જે સદાય સન્મુખ રહેશે. ”

x

ફીકતથી ઉતરી જ વિચારધારા વહાવી મહમદ અકબર.
એણે ધર્મભાવનાને બિધ્વંગામી રાણી. ને એણે પ્રબોધનું કે
શૂતકાળને અવગણનાર કોઈ પ્રજાને માટે ઉજ્જવલ ભાવી નથી

બગવાનું. પણ એનો અર્થ એ નથી કે ચાકીને પૂર્વ વિશે કશી વિચારબ્રમણા હતી.

“પૂર્વ” ઉપરના એના લાંબા કાવ્યમાં અષ્ટીક પર્વનું કેવું ચિત્ર દોરે છે:

‘પૂર્વના એ પ્રવાસી ! તે ત્યાં શું દીકું ?

“મેં દીઠાં, એક છેટેથી બીજન ઝેડા લગી ખાંડિયેરો, નેતા વિનાની પ્રજાઓ, માંદલાં કરચલીયાળાં દુઃખગણિત મોઢાં, વળી ગયેલા કમ્મરો, બેગ વગરનાં મરતકો, નકોર નધરોળ લેયાં, કાંટલી નિર્ણયબુદ્ધિ, જુલ્માટ, ગુલામી ને ચાતનાઓ, અનુચાર્યોના વગરના આચાર્યો અને ભાઈને હજુતા ભાઈઓ, ઉદ્દેશલીન દિવરો ને ભવિષ્યહીન રાત્રીઓ.”

×

મદામ લાનુમે તુકે ક્રાંતિનો ત્રાગ્ન બ્યોતિધર નઝીમ હીકમતને ગણાવ્યો. નઝીમ હીકમતે રશિયાના સામ્યવાદમાંથી પ્રેરણા પીધી છે: પૂર્વ વિશેના એના અધ્યાસો પણ લાક્ષણિક છે. એ ગાય છે કે—

×

“પૂર્વ એટલે શું માયાવાદ, સંતોષ અને કિરમત: કપાના થાળ પર નૃત્ય કરતી રાજકુમારી, મહારાજાઓ ને પાદશાહો: પગને અંગુઠે વણાટ કરતી પોપડીઆ નાકવાળી રમણીઓ, ને હવાઈ મિનારતો પરથી બાંગો લલકારનારા—કલપદાર દાદીવાળા હમામો.....!

“ના રે ના, પૂર્વ આવું કલ્પનારંગી કદાપિ નહોતું, નથી,
ને નહિ બને.

“પૂર્વ એટલે તો મળૂરી ખેંચતા ને તૂટી મરતા ગુલા-
મોની ભૂમિ. પૂર્વ એટલે પૂર્વવાસીઓ સિવાયના સર્વ
કોઈનો મુલક !”

x

આ ગીતોએ તુર્કીની સૈકાપુરાણી સલ્તનતનાં સિંહાસનો
પછાડ્યાં, નવન તુર્કને જન્મ દીધો.

વીણાને નાદ વેચું

નૂતન રશિયાના સાહિત્ય-કોષમાં એક શબ્દ છે:
'યેસેનીનીઝમ.'

એ શબ્દ ઉપર વિસ્તારથી લેખો લખાયા છે, લખાણો થયાં છે, ચર્ચાઓ ચાલી છે.

પ્રજાની નવરચનાના મહાકાર્યમાં યુવાનોને થાક લાગે, નિરુત્સાહ અને વિષાદ વ્યાપે, ને એ હતાશામાંથી યુવાન માનસ સુરાપાન, વંગરાગ તથા વિલાસમાં લસરી પડે, તો તે મનો-દશાને માટે રશિયન જ્ઞાન-કોષે સૂચક શબ્દ ઠેરાવેલ છે—યેસેનીનીઝમ.

તરંગી પ્યારની ઘેલછા અને છેવટે આત્મહત્યા: આ છે આ 'યેસેનીનીઝમ'નાં બે બાણીતાં અંગો.

'યેસેનીન-ઇઝમ': એ શબ્દની પાછળ કુરુણ એક જીવન-કથા છે.

યેસેનીન એ રશિયાના એક કવિનું નામ છે. એ ગ્રામ્ય જીવનમાંથી પાકેલો કવિ હતો, એનું કવિત્વ વિશુદ્ધ હતું.

કારણ કે એ વાદમુક્ત, નિર્વ્યાગ, અને શુદ્ધ સ્વાનુભવની જ ભિમિંઓ ગાનારું હતું.

ચોક્કસ હેતુ, હેતુ પાર કરવાની ચાતુરી, આવડત, વિદ્યાનું વિજ્ઞાન-એવું કશું જ એના કાવ્ય-સૂરામાં નહોતું. આવા કાવ્ય-સૂર સૌ વળે એકાદ ભેથી વધુ વાર નથી સાંભળવા મળતા.

રંકાટલેન્ડના વિખ્યાત ગ્રામ-કવિ બર્ન્સની માફક દસ કવિ યેસેનીન પણ પાટનગરમાં આવીને રહ્યો હતો. એનાં ગીતોમાંથી ગ્રામ્ય રશિયાની ફૂંટી ચાંદની ટપતી હતી તે ગામડિયા ગ્રામ્યોના ઘંટારવ ગુંજી જોડતા. એના લોકજીવનમાંથી ઉઠાવેલા સૂરાએ રાજધાનીના નગરમાં એને કીર્તિ રળી દીધી. રાજકીર્તિ આવી તે પૂર્વે જ એ સુપ્રસિદ્ધ બન્યો, ખોતાનાં ગીતો સમ્રાજી જરીના સમક્ષ જઈને ગાઈ બતાવવાનું એને નિમંત્રણ મળતું.

“સુંદર ગીતો.” સમ્રાજી જરીના તારીફ કરતી: “પાગુ અતિ ગમગીન ગીતો.”

“સારું રશિયા જ એવું ગમગીન છે રાખીશ !” કવિ જવાબ દેતો.

પછી બન્યારે બોલ્શેવીક ક્રાંતિ પધારી, ત્યારે એવા તો ફક્ત છ જ સાહિત્યકારોએ એ ક્રાંતિને તત્કાલ તેમજ મુક્ત શ્રદ્ધા સાથે સ્વીકારી, કે જેમને ક્રાંતિનો પક્ષ લેવા જતાં ખેતાનું ઉચ્ચ સ્થાન ગુમાવવાનું હતું. એ છમાંનો એક હતો યેસેનીન.

મેસેનીને ક્રાંતિને આ કાવ્ય વડે વધાવી.

I accept all—just as it is I take it.

I am ready to travel

the newly broken road,

I give my whole soul

to October and May

પરંતુ—

Only my loved lyre

I will not give.

“ મારી વધારી એક વીણા હું નહિ આપું. વીણું બધું જ ક્રાંતિના ચરણોમાં ધરું છું. નવા પંથ પર પ્રયાણ કરવા તત્પર બન્યા છું. ”

પણ ક્રાંતિએ તો એની કનેથી એની વીણાની જ માગણી કરી. પુરાતન પ્રમાણને આખીયને ઉન્નતી તેની જગ્યા પર બુદ્ધિ નવચરના કરવા મેસેનારા સત્તાધીશોએ ખેડેલા, મનુરો તેમજ અન્ય નિષ્ણાનોની માફક સર્જનશીલ કલાસાહિત્યના સર્જકોને પણ ફરમાવ્યું કે સૌ ક્રાંતિના ગણવેશ ધારણ કરો, ક્રાંતિના બીજા પટા લગાવો, કાર્કમાર્કસ તેમજ હેગલના નૂતન અર્થશાસ્ત્રની ખરિલાવાને ગોળો, એનાં જ નિરૂપણને પ્રચારવા માટે તમારી કવિતાને વાહન બનાવો. નહિ તો તમે ભૂખે મરશો એટલુંજ નહિ, તમે ક્રાંતિદ્રોહીની કાળી ટીકી પામશો.

નવચરનાના અગ્રણીઓને પ્રચારક જોઈતા હતા. તેઓએ કલાસાહિત્યના ક્ષેત્રને એક વિરાટ કારખાનું બનાવી લીધું. સર્જકો હતા તે યંત્રો બન્યા.

મેસેનીનને માટે આ કારખાનામાં યંત્ર બનવું સ્વભાવથી અશક્ય હતું. પોતાની વાણી એણે ન સોંપી. એનું સ્વાધીન

ગાન નવા યુગના અગ્રણીઓને ન સમજાયું. જે ગાનમાં કાલ્પ માઈસનું અર્થશાસ્ત્ર અને ક્રાંતિના ફરમાસુ સંદેશ ન હોય, તે તેમને મન ગાન જ નહોતું.

ચેસેનીન ગામડિયો ને જૂનવાણી ગણાયો. એની વીણા લઈને એ ક્યાં ચાલ્યો ?—એ પોતે જ લખે છે.

“૧૯૧૯નું વર્ષ મારા જીવનનું સહુથી સુંદર વર્ષ સમજી શું. જ્યાં પારાશીશી પાંચ ટીચી ઉપર ગિતરી ગઈ હતી એવી એક એરડીમાં અમે શિયાળો વિતાવતા હતા. અમારી કને તાપણું કરવા માટે એકપણ લાકડું નહોતું. કાગળો નહોતા એટલે હું અને બીજા બે સાથી કવિઓ અમારાં ગીતોને ગામના ધર્માલયની દિવાલો પર છાપતા અથવા તો માત્ર આરામખાનાઓમાં જઈ મોંઘે જ ગાઈ સંલગ્નતા. ને અમારી કવિતાના વધુમાં વધુ પ્રશંસકો હતાં વેશ્યાઓ તથા ડાકૂઓ. તેઓને ને અમારે બહુ મોહાવત અંધારી ગઈ.”

એક તરફથી નવા રાષ્ટ્રવડતરનો રાક્ષસો દેકારો, ને બીજી તરફથી આ નવવડતર એટલે જ ભૂત, લવિષ્ય, સમગ્ર, જનસમૂહ, વ્યક્તિ, બધે અખિલ બ્રહ્માંડની ઇતિશ્રી છે એવું માની બેઠેલ પક્ષની બોલબાલો : એની વચ્ચે જીવવું એ ચેસેનીન સરખા સ્વતંત્ર જિમિંગાયકનું બેવડું દુર્ભાગ્ય હતું. એની કવિતા લઈને એને જીવું પડ્યું—વેશ્યાઓ અને ડાકૂઓની મોહાવતમાં, ને છેવટે ઇઝાડેરા ડંકન નામની અમેરિકન નૃત્ય—સુંદરીના આલિંગનમાં.

ઈઝાડેરાએ આ કવિમાં સાચા કવિત્વનું દર્શન કર્યું હતું

પોતાના પ્યારની હુંકમાં લઇને આ ભૂલા પડેલા કવિને
નવાં નવાં ગીતો સર્જતોઃ જોવાનું એનું સ્વપ્ન હતું.
દુર્ભાગ્યે ઈર્જાડોરા પણ કલાકાર હતી. એણે જીવન પરનો
કામુ ગુમાવ્યો હતો. એ સ્વપ્નદર્શિણીનાં જીવન-મૂળ ધરતી-
માંથી ઊપડી ગયાં હતાં. એ પણ સુરાપાનની સહાય વડે
અવાસ્તવિક જીવનમાં જીવતી હતી. યેસેનીન એનાથી ન
સચવાયો. કાવ્યોને ખદ્દો શયનગૃહના ધાતકી કંકાસો જન્મ્યા.
ઈર્જાડોરાનો જીવ લેવાની દમદમી કરતો પાગલ કવિ ત્યાંથી
નાડો. એનું સ્થાન એણે ક્યાંય ન દીધું. સમસ્ત કલા-સાહિત્ય
પ્રચારલક્ષી રાજનંત્રની ભાડુની સિપાઈગીરી ખમવતું હતું.

યેસેનીનને યાદ આગ્યુંઃ ક્રાંતિની શરૂઆતમાં એણે લખ્યું
હતું કે:—

I want to be a singer and a citizen,
To everyone a pride and an example,
A real and not a changeling son.

In the great States of Soviet Republic.

આજે એ શોકાતુર હૃદયે પોતાની જાતને પ્રજવા લાગ્યો.

“ કેવી કમલાગી પળે

એ મારાં ગીતોમાં શોર મચાવ્યો કે આ લોકો !

હું તમારો આંધવ બનીશ !

અહીં તો મારાં ગીતોની ને મારી ખુદનીયે

કોઈને જરૂર નથી પડી.

સલામ ઓ નવીનો ! હૃદયુષ્ટ શરીરે
જુબાજુબ મહાલજે !

તમારું નવું જીવન, નવા સ્વરો,
તમને મુબારક હજે !

હું તો મારા હિણાએલા આત્મ-દર્પને લઈ,
આ આલ્યો એકાકી કોઈ અકલ લોમની શોધમાં.

૧૯૨૫ ના ડીસેમ્બરની ૨૪ મી તારીખે એ લેનીનગ્રાડ
નગરમાં આવ્યો. ગાડી કરીને મિત્રોને ઘેર ગયો, કાર્ક ન મળે.
સુરાપાન પણ ભૂલી ગયો. હોટેલમાં આવ્યો. રખેવાળને કહ્યું
કે કાર્કને અંદર ન આવવા દેતો. ત્રણ દિવસ લાગટ એકલો
પડ્યો રહ્યો. ત્રીજા દિવસે એક મિત્રને વિદાય-ગીત સંપાદનું
હતું. શાહી નહોતી.

એક ચપ્પુ લીધું. હાથના કાંડા ઉપર ફેટલાક ચરકા કર્યા.
પોતાના તાગ લોહીના ટશિયામાં દરેક વાર કલમ બોળીને એણે
આ પકિતઓ લખી.

“ સલામ બંધુ !

હાથ મિલાવ્યા કે બોલા બોલ્યા વગરના સલામ !
શોક ન કરતો.

લલાટને ન તપાવતો.

મરવામાં કંઈજ નવું નથી.

જીવવામાંય શું નવું છે ?

તે સાંજે તેણે આત્મહત્યા કરી

વતનનો વિરાટ

સાઠ હજાર સુવર્ણસિક્કા લાદેલ સાંઢીઆ જે વેળાએ તુંસ શહેરને એક દરવાજે દાખલ થતા હતા, તે જ વેળાએ આ લગ્ન રાજ-સોગાદનો અધિકારી પુરુષ જનાજે સૂતો સૂતો પોતાની આરામગાહ તરફ ચાલ્યો જતો હતો. સને ૧૦૨૦ નું એ વર્ષ હતું.

x

‘શાહનામા’ નામના મહાકાવ્યમાં પ્રાચીન ઇરાનનું ગૌરવ ગાનાર કવિ શીરદૌસ્તીની એ મૈયત હતી. અને કવિ તરફ પોતે કરેલા અધ્યતિત આચરણની ક્ષમાયાચના સાથે સાઠ હજાર દીનારની ભેટ મોકલનાર હતો ઇરાનનો પાદશાહ મહમ્મુદ ગઝનવી.

x

મયે મહિને ઇરાનના એ શિરોમણિ રાષ્ટ્ર-કવિની વર્તમાન ઇરાન-નરેશ રીઝાશા પહેલવીએ સહસ્ત્રાબ્દી ઉજવી. એ ઉત્સવમાં દુનિયાના અનેક રાષ્ટ્રોએ ભાગ લીધો. ઇરાનનો

એ રાજોત્સવ હતો તેમ રાષ્ટ્રોત્સવ હતો, કંગાલો પોતપોતાની જ્યંતિઓના જલસા યોગ્યવી પ્રજનું માનગૌરવ હણી રહેલ છે, ત્યારે આવા એકાદ ‘સ્વર્ગીય’ની સ્મૃતિને એક હજાર વર્ષો પછી સજીવન કરનાર ધરાન-શાહ પોતાની પ્રજાને જગતની સપારીથી ચાર તસુ ઉચે ચઢાવે છે.

*

શ્રીરદ્ધૌસી એટલે જ ‘સ્વર્ગીય.’ એ એનું તખલ્લુસ હતું. એનું અસલ નામ તો અબુલકાસીમ અલ મનસુર અલ શ્રીરદ્ધૌસી. ઈ. સ. ૯૩૫ માં જન્મ્યો. ૭ વર્ષની વયથી એનું બાળપણ મંડાયું. આઘ્યાયસ્થામાં જ પરિશિષ્ટન કાવ્યની શૈલી પર એણે કાબુ મેળવ્યો. કવિ અ-સાદીની એની ઉપર અત્યંત કૃપા ઊતરી. એના દિલમાં કવિતાના તેમજ વતનની પુરાતન સંસ્કૃતિ તરફ મમતાના સંસ્કાર રોપનાર કવિ અ-સાદી.

*

પુરાતન ધરાનનો આત્મા શ્રીરદ્ધૌસીને જાણે કે હાક મારતો હતો. ધરાનની અસલી જાહોજલાલી ગાવા ઉપરાંત ધરાને અનેક સૈકાઓની કાળ-યાત્રા કર્મ કર્મ તરેહથી કરી હતી તેના સાચા સંકલિન તેમ જ વિશુદ્ધ શબ્દચિત્રને કવિતામાં દોરવાનો એનો મહાભિલાષ હતો. ને એ તમામ તવારીખના વેરણછેરણ અવશેષો ધરાનના જુદા જુદા ગામોની અંદર ફાળુ જાણે ક્યાં પડેલાં હતાં.

સ્થળેસ્થળના રમણપાટઃ ક્યાંકથી એકાદ દુકડાની પ્રાપ્તિ તો બીજો દુકડો શોધવા માટે બીજા પચાસ ઠેકાણે કરવું પડેલું પરિશ્રમણુ : છુટાછવાયા અંકડાની મેળવણી કર્યા પછી પાછું એને અનેક દષ્ટિએ ચકાસી જોવાનું કામ : એમ કરતાં કરતાં વતનના એક પછી એક શાહની તવારીખ શ્રીરદૌસીએ હાથ કરી ને તે લુખી, સુકી નિખ્રાણુ બનેલી હકીકતોમાં પોતે કવિતાની સંજવની છાંટી. ભૂતકાળના એવા હાડપીંજરમાંથી ખડો થયેલો વિરાટ એટલે મહાકાવ્ય શાહનામા : જેણે ઇશિનના કબ્રસ્તાનમાંથી રસ્તમ, સોહરાબ, બહેરામ, ને ઇસ્ફન્દીઆર જેવા પુરુષસિંહોને સૂતા જગાડ્યા.

*

હાય ક્યાંક મરી જઈશ; મારું જીવનકાપ અચૂરું રહી જશે: એવા ફફડાટનાં ત્રીસ વર્ષો શ્રીરદૌસીએ 'શાહનામા'ની રચનામાં વિનાશ્યાં. નાણાંની જરૂર હતી. કોઈ કહે છે કે પોતાની એકની એક પુત્રીને દાયજો કરવાનું દ્રવ્ય કવિને જોઈતું હતું: કોઈ કહે છે કે પોતાની જન્મભોમ નજીક કવિને એક સરાર્થ ને એક સેતુ બંધાવવાં હતાં. ૭૧ વર્ષનો યુદ્ધાપો ભોગવતો કવિ ચાલ્યો : 'શાહનામા'ને લઈ ગજનીને માર્ગે-મહમ્મદ ગજનીને રાજ્યાશ્રય મેળવના : સુલતાનને 'શાહનામા' અપણું કરવા.

રાજ્યાશ્રય !

x

દરબારમાં જઈ કવિએ પોતાની સ્વર્ગીય કવિતાનો દુર્બંધ કર્યો. એક મહામુદનાં જ નહિ પણ સુલતાનના એક માનીતા ગુલામ સચીવનાં પણ બેકાટ વખાણુ આદર્યાં. સુલતાને કૃપા-કટાક્ષ કર્યો.

*

પણ શીરદૌરીને માથે રાજકૃપા અવતારનાર ગુલામ સચીવ અણુલ અબ્યાસ ફજલ તો એક દિવસની સંજ્યાએ સુલતાનની ખફીંગીનો ભોગ બની ખૂરે હાલે કતલ થયો. મુએલા આશ્રયદાતાના દુશ્મનોએ કવિને ય રાજઅવગણનાનો ભોગ બનાવી મૂક્યો. સુલતાને એને રૂખસદ આપવા માટે ફક્ત વીશ હજાર દિરહમ (રૂપિયા) મોકલી આપ્યા.

*

રાજ-બેટ આવી તે વેળા કવિ એક જાહેર હમામખાનામાં ગુશલ કરતો હતો. આ રકમમાં છુપાયેલું અપમાન કવિને ભાક્ષા સમ ભોંકાયું. એ અપમાનનો એણે ત્યાં ને ત્યાં બદલો લીધો. પ્રથમ તો પોતે ‘ફુક્ક’ નામની સુરાકટોરી ગટગટાવી. ને પછી એણે એ ફુક્ક વેચનારની તેમજ ગુશલખાનાના આકરોની વચ્ચે વીશે હજારની ખેરાત કરી દીધી. પછી રાજ-રોષથી સલામત બનવા એણે ચાલતી પકડી. સુલતાને એને પકડવા ઘોડેસ્વારો દોડાવ્યા, પકડાય તો ખૂંડે હાલે મોત પામે. જ મહિના સુધી કવિ હેરાતમાં છુપાઈ રહ્યો.

x

“છે કોઈ આ શાહનામાની અર્પણ-પત્રિકા સ્વીકારનારો ભડવીર ?”

એ હાક દેતો કવિ સુલતાનના અનેક માંડલિકો કને જઈ ભીમો રહ્યો. પરંતુ આ અમરતા સ્વીકારવાની છાતી કોઈની ન ચાલી. ખીજ્યો કવિ કેવો ભૂંડો અને છે ! ‘સ્વર્ગના વાસી’એ પણ સુલતાન પર હલકટ વેર વાળવા સારુ હવે એની નિન્દાનાં કાવ્યો રચવા માંડ્યાં. આવા નિન્દાકાવ્યને ‘ઉભત’ કહે છે. એ ‘ઉભત’ની એક સો ટૂંકો હતી.

“મહાકવિ ! તમને આ કુવિદ્યા ન શોભે. જગત થુ થુ કરશે !” એવું કહીને કવિના એક આશ્રયદાતા માંડલિકે એ કુલ એક સો ટૂંકોના એક લાખ રૂપેલા ચુકાવી ખરીદી લીધી ને તેનો નાશ કર્યો.

x

હિન્દુસ્તાન પરની એક ચઢાઈમાંથી સુલતાન ગજની તરફ પાછો વળે છે: રસ્તામાં એક ફિતૂરી ખંડિયા રાજનો કિલ્લો આવે છે, સુલતાને ત્યાં પડાવ નંખાવ્યો છે: ને ગઢપતિને પોતાની સમક્ષ હાજર થવા ફરમાવેશ મોકલી છે: ખીજે દિવસ થાય છે: ગઢપતિ આવ્યો નથી; સુલતાન વજરને પૂછે છે: નહિ હાજર થાય તો શું કરશું ?

“શું કરવું ?” વજરે એક વીરોત્તેજક એત સંભળાવી જેનો અર્થ આમ થાય છે.

“એનો જવાબ જે મારી ખ્યાલેશની બરખિલાફ આવશે તો પછી હું છું, આ મારી ફરશી છે, ને જંગવું મયદાન છે...”

સાંભળીને સુલતાનને રોમાંચ થયો. પૃથ્વું: “આ એત કાની રચેલી ! શામાંથી બોલો છો ?”

“ જહાંપનાહ, શાહનામામાંથી : શીરદૌસીની રચેલી.”

x

મુલતાનના દિલ્લપર ઊંડી અસર પડી. એણે કવિ પ્રત્યેના દુર્વર્તવિનો પશ્ચાત્તાપ ગુન્નર્યો. ને પછી જ્યારે મુલતાનની એ ક્ષમાપનાનો સંદેશો તેમજ સાઠ હજાર સોનૈયાની સોગાદ કવિના વતનને એક દરવાજે દાખલતી થતી તી, ત્યારે ખીજે દરવાજેથી કવિનો જનાળો કથસ્તાન તરફ ચાલ્યો જતો હતો.

એ સાઠ હજાર સોનૈયા ન કવિને પહોંચ્યા કે ન કવિની પુત્રીએ એનો સ્વીકાર કરવા જેટલી તુચ્છતા બતાવી. આખરે મુલતાને એ દ્રવ્ય કવિના જીવનની એક આખરી આકાંક્ષાને પૂરી કરવામાં ખરચ્યું.

કવિની જન્મભોમની રીમમાં એક સરાઇ અને એક સેતુઅંધ બંધાવ્યાં.

સાહિત્યકારની સ્ત્રી

કેને ખબર છે ભાઈ, મારા કરતાં ખીજ કોઈ તારીસના માણસને જો એ પરણી હોત તો એ હનરગણી વધુ સુખી થઈ હોત.:"

આ શબ્દોના લખનારે લાખો શબ્દો લખ્યા છે. એ લાખમલાખમાં સર્વથા વધુ સાચા એણે આ શબ્દો લખ્યા.

એ શબ્દો એક અમર સાહિત્યકારના લખેલા છે. પોતાના સંસાર-જીવનનો એમાં તેણે સરવાળો ખેંચ્યો છે. બાવીસ વર્ષના દંપતી-જીવનને અંતે, અગિયાર તો સંતાનો થઈ ચૂક્યા પછી, એને અને એના પત્નીને છૂટાછેડા કરવા પડ્યા હતા.

આવી નિષ્ફળતા શા માટે ? પતિ પવિત્ર હતો, પ્રેમાળ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ હતો. પત્ની તો પતિની પૂજક હતી. છતાં- બાવીસ વર્ષો :અને અગિયાર બાળકોની સમૃદ્ધિ દાખવનાર આ લક્ષ્મીજીવન કયા ખડક પર અથડાઈને ભુસ્કો થયું ?

એનાં બે રહસ્યો જડે છે. એ બે રહસ્યો કદાચ ધણા ખરા સાહિત્યકારોનાં નિષ્કળ સંસાર-જીવનની સમસ્યાને સમજાવનારાં થઈ પડશે.

પહેલું : એની સ્ત્રીએ એક “Genius” ને, એક વિભૂતિને પરણવાની ગંભીર ભૂલ કરી.

બીજું : સાહિત્યકારે પોતાની કૃતિઓમાં જ પ્રેમની અદ્ભુત જીવન-મસ્તી એટલી બધી ઢાલવી નાખી, કે પોતાની પ્રિયતમા પર દોળવા સારુ એના હૃદયમાં ઉભરા જ ન રહ્યા. ઉભરા હશે તો શબ્દો બાકી નહિ રહ્યા હોય.

એના પ્રેમપત્રો, એકસો ને ચાલીસ, હાલ તુરતમાં પ્રગટ થયા છે, પત્નીએ પતિપ્રેમના પુરાવા તરીકે આ સર્વ પ્રેમપત્રો સાચવીને તેનું પરખીડીયું બ્રિટિશ મ્યુઝીયમને સુપરદ કર્યું હતું. અને પોતાના વંશનો છેલ્લામાં છેલ્લો વારસ મૃત્યુ પામી જાય તે પછી જ એ પત્રો પ્રગટ કરવાની દુહાઈ દીધી હતી.

છેલ્લો વંશદીવો ૧૯૩૩ માં ઓલવાઈ ગયો એટલે એ મહાન સાહિત્યકારના આ પ્રેમપત્રો હમણાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. તમામ પત્રો સોંસરો એક શ્યામ દોરો ચાંચો જાય છે. એ કાળો તાંતણો દંપતી-જીવનના છુપા કંકાસનો છે.

ઉભરાતા ધ્રુવની ફારમ એ પત્રોમાં નથી. મસ્તી, મુગ્ધતા, બેવકૂફી, કાલાંચેલાં કે બીજા કાઈ જાતની આવેશ-ચેજાઓથી એ પત્રો વંચિત છે. એટલુંજ નહિ પણ એક પ્રથમ શ્રેણિના લલિત સાહિત્ય સર્જનારને સહજ થઈ પડે એવું કાંઈ લાલિત્ય પણ આ પત્રોમાંથી સદંતર ગેરહાજર છે.

પહેલો જ-લક્ષ પૂર્વેનો જ પહેલો જ પત્ર આ રહ્યો.

“ મારી વહાલી ! આજે સુવા જઈ તે પહેલાં મારે તને નિર્દય અને ઠપકાલયો જણાતો. ‘એકાદ શબ્દ લખવા એસતું પડે છે તેથી મને અતઃખ થાય છે.’ વગેરે વગેરે !

પહેલા જ પત્રમાં ઠપકો, ને નિષ્કુરતા ! ઠપકો શાને હતો ? “ કાલે રાતે તું મારા પ્રત્યે ઠંડીગાર કેમ હતી ? શું છેલ્લા ત્રણ મહિનાના મારા સહવાસે તને કંટાળો આપ્યો છે ? ”

આટલી ટકાર બસ થવી જોઈતી હતી. સ્ત્રીએ આ લક્ષનું અમંગલ લાવી સમજી લેવું જોઈતું હતું. પરંતુ એ પરણી બેઠી-એક પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષની જોડે ! પછી તો એ ‘પ્રતિભા’ જ સ્ત્રીની શોક્ય બની ગઈ. પતિની ને પોતાની વચ્ચે એણે હમેશાં આ ‘પ્રતિભા’ને પોટેલી દીધી. એ પ્રતિભાએ સ્વામીને ઊંચો જવાની પાંખો બક્ષી. સ્ત્રીને પતિ પોતાનાથી ઊંચો ચડતો લાગ્યો, અથવા એની માન્યતા જ અંધારી ગઈ. એ માન્યતાએ સ્ત્રી-હૃદયને ઈર્ષ્યામાં સળગતું કર્યું.

ને સ્વામી તો પોતાની મનોમૂર્તિઓની દુનિયાઓ પર દુનિયાઓ રચતો ગયો. એની ઊર્મિઓએ લાખો માનવીઓનાં રસધામો નીપગ્નવવાની ધૂન પકડી. હેતના ઉભરા એના લખવામાં જ ખૂટી પડ્યા. પત્નીને એણે એક પણ કાગળમાં નથી લખ્યું કે ‘તું કેવી સુંદર છે ! કેવી મીઠી છે ! કેવી મૃદુલ છે !’ વસ્તુતઃ પત્નીમાં આ બધું જ સભર ભર્યું હતું, પણ પતિના પત્રોમાં તો નરી બુદ્ધિનું જ મિથ્યાભિમાન ચિતરાયું છે.

એ પત્ની લખાવટમાં ‘ ’ શબ્દનો ઉંકાર છે. મેં તારે શું શું સહ્યું છે : હું તને કેટલી ચાહું છું : મારી મુશ્કેલીઓ કેવી છે ! આ બધાની સામે ‘ તેં મારા માટે શું શું સહ્યું છે ’ તેનો એક પણ શબ્દ નથી.

પોતાની મહત્તાનો જ્ઞાતા સાહિત્યકાર; પોતાની ઊર્મિઓને પોતાની અક્ષર-દુનિયામાં સંતોષી લેનાર કલાકાર, કળાતિ-માર્ગોનો મહાયાત્રી સ્ત્રીના નાનકડા નાદાન ભાવોની ભૂમિકા પર ન ઊતરી શક્યો. એને મન તો કદાચ દુન્યવી પ્રેમનો અર્થ આવો હશે; એક અનુકૂળ જીવનસાથીની પ્રાપ્તિ : બસ, એથી વધુ જરૂરી કે નહિ.

ને કોઈ પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષની પ્રતિભાને પોષવા નીકળનાર, એવાને સુખ આપવાની કામના સેવનાર ઘણીખરી સ્ત્રીઓનું ભાગ્ય આ સ્ત્રીના ભાગ્ય સમાન જ હોય છે. કોઈ પણ સ્ત્રી આ ‘ જ્વલંત ’ વ્યક્તિને સુખી ન કરી શકી હોત.

બીવીશ વર્ષો સુધી એ પત્નીને વળગી રહ્યો તે તો તંવ્યબુદ્ધિના બંધો થકી.

પણ લગ્નમાં એકલી કતંબ્યબુદ્ધિ બસ નથી.

આ કરણ કથા અંગ્રેજી સાહિત્યના શિરોમણી ચાલ્સ ડીક્સનના દંપતી-પ્રસારની છે.

માનવપ્રેમી સાહિત્યકાર

“મંદિરનાં પગથિયાં પર ઊભાં ઊભાં મોટી બાડબહુ ધરીને બીજા માગતાં હતાં તેમાં એ લપસીને પડી ગયાં, એમનો પગ ભાંગ્યો, ને હવે એ ગુજરી ગયાં છે. અમે એને કબ્રસ્તાને લઈ ગયા ત્યારે મૈયતમાં આવનારા ફક્ત ભિખારીઓ જ હતા. મોટી બાડ એ બધાને બહુ વહાલાં હતાં તેથી તેઓ રડતા હતા. મોટા બાપુજી પણ રડ્યા હતા. અને મોટી બાડને દફન કરી દીધા પછી અમને સહુને ચાહ્યા જવાનું કહી પોતે એકલા મોટી બાડની કબર પર ઊભા હતા, ને આંસુ પાડતા હતા તે અમે વાજ્ય પછવાડે છુપાઈને જોયું. મોટા બાપુજી પણ હવે તો થોડા દીર્ઘમાં જ ગુજરી જશે.”

અઢાર વર્ષના વિદ્યાર્થીને પોતાના ગામડિયા ઘેરથી એક પણ અલ્પવિરામ વગરનો આ કાગળ જ્યારે શહેરમાં મળ્યો ત્યારે એની મોટી બાડે ગુજરી ગયાં પોણાએ મહીના વીતી ગયા હતા. પોતાના જીવનચરિત્રમાં એણે લખ્યું છે કે—

“અબર મળ્યા પછી આઠ દિવસે મારા અંતરમાં શોક જાગ્યો—પછી મને મોડી મોડી જાણ થઈ કે મારા બે ભાઈઓ, મારી એક બહેન, બહેનનાં છોકરાં, વગેરે તમામ સાગ્રં તાગ્રં ને સશકત હોવા છતાં ડોશીને માથે પડેલાં હતાં અને એ સહુનાં પેટ ભરવા સારુ જ ડોશી દેવળને પગથિયે બીજા માગવા જતાં હતાં. એ બધાંમાંથી કોઈને દાકતર બોલાવવાનું પણ સૂઝ્યું નહિ !”

અદાર વર્ષના છોકરાને ઘરમાંથી વિદાય લીધાનો દિવસ યાદ આવ્યો, શહેરની મોટી નિશાળમાં ભણીને મોટા માણસ બનવાની લાલચે “જ્યારે મેં એક આગખોટમાં બેસી ગામનો કિનારો છોડ્યો, ત્યારે સ્ટીમરની ડેક ઉપરથી હું મોટી બાત ધક્કાની છોક કાર પર ઊભેલાં જોઈ રહ્યો હતો. એક હાથે ડોશી પોતાના હૈયા ઉપર મારે માટે દેવરક્ષાનો સ્વસ્તિક દોરતાં હતાં અને બીજે હાથે પોતાના લીરા લીરા થઈ ગયેલ જૂના ઓઢણાને છોડે બીની આંખો લૂછતાં હતાં. ”

શહેરના એક ભઠિયારખાનાના ઊંડા ભેજવાળા ભંડકમાં “પાંઉ રોટી વણતો વણતો પોતાની મુએલી દાદીને યાદ કરનાર આ કંગાળ વિદ્યાર્થી અત્યારે ‘ગોર્કી’ નામના તખલ્લુસથી જગતભરમાં જાણીતો બન્યો છે. ને પોતાના વિરાટ રાષ્ટ્ર રશિયાના યુગપ્રવર્તક સાહિત્યકાર તરીકેનું મહાન બિરુદ પામ્યો છે. તે દિવસે માસિક સિક્કા ત્રણના પગારથી એક ભઠિયારાને ઘેર મજૂરી કરતાં કરતાં એને મોટીબાના મૃત્યુ પર રડવા બેસવાની વેળા નહોતી. એ ફક્ત એટલું જ લખે છે કે:

“ મને રડવું નહોતું આવ્યું. પણ મારાં મોટીબા કેવાં સાચુકલાં ને ડાહ્યાં હતાં, અમારી આખી વસ્તીની અંદર કેવાં વહાલસોયાં ગણાતાં હતાં, તે વાત કોઈકની કને કહેવા મારું દિલ તે રાત્રિએ તલપી ઊઠ્યું. પણ કોને કહું ? કહું એવું કોઈ માનવી ત્યાં નહોતું. એ જખના તો અણકથી જ રહી અને ધીરે ધીરે અંતઃકરણની અંદર ખાક ખની ગઈ.”

“ તે પછી ધણે વર્ષે વાર્તાકાર ચેહોવની એક વાર્તામાં મારા વાંચવામાં આવ્યું કે એક ગાડીવાળો પોતાના પુત્રના મૃત્યુની વાતો પોતાના ઘોડાને સંભળાવતો સંભળાવતો ગાડી હાંકયા કરતો હતો. આ વાંચ્યું ત્યારે મને અફસોસ થયો કે મારા જીવનના એ દુઃખભર્યા દિવસોમાં મારું હૈયું ઠાલવવા માટે મારી નજીક ન કોઈ ઘોડો હતો કે ન હતું એકાદ કૂતરું. ઉંદરો તો ત્યાં ભંડકમાં ધણા હતા, મારા દિલગ્ગન દોસ્તો હતા, પણ મોટી બાની વાતો તેમને સંભળાવવાનું તો મને મુરખાને સૂઝ્યું જ કાં નહિ ! ”

“ મારા જીવનનાં વિદાલયો ” એ મથાળાથી ગોર્કીએ લખેલી આત્મકથા વાચતાં વાચતાં આ ‘ મોટી બાના મૃત્યુનો ખંડ કેમ વધુ વાર થંભાવી રાખે છે ? એની ગરીબીનો ચિતાર આપે છે તે માટે ? ના, એની જીવનયાત્રામાં તો આથી ધણાયે વધુ કઠિન બનાવો અને સંન્નેગો પડેલા છે.

ગરીબ ખેડુતને ઘેર એનો જન્મ થાય છે.

પાંચ વર્ષની વયે એનો પિતા ગુજરી જાય છે:

માના આપને આશરે રહેવું પડે છે. ખિન્નજી બુદ્ધો દાદો સોટીઓ મારી મારીને એને આઘબલ ગોખાવે છે.

મા પણ મુખ્ય થોડો કાળ ભણતર : નવમા વર્ષે તો એક મોતીની દુકાને નોકરી લઇને પેટગુજારો કરવા ફરજ પડી.

પંદર વર્ષની વય સુધીમાં તો એક જરીફ, એક ચિતારો, એક સ્ટીમરનો બપરચી, અને એક માળી, એમ જુદા જુદા ચાર પાંચ માલેકાને ઘેર આ બાળકે નોકરીઓ બદલી.

પછી શહેરમાં જઈ ભણતાં ભણતાં ભડિયારાને ઘેર રાતભરની મજૂરી ખેંચી : થરથરતી ટાઢમાં ફુંકવાઈ ફુંકવાઈ, ભૂખે તરસે મજૂરી કરીને તૂટી પડતાં, છેવટે એક દિવસ ધીરજ ગુમાવી ખેસી રીવોલ્વર વડે આપઘાત કરવાની ટ્રાશીશ કરી : ગોળી લમણામાં વાગવાને બદલે ફેફસા તરફ ગઈ. જખ્મ ઝાપ્યો, જિંદગીની દોરી ન શકી. (માનવ-ગતિનું એ અહોભાગ્ય હતું.)

પછી વોલ્ગા નદીના ગોદીઓમાં વહાણોની અંદર માલ ચડાવવા ઉતારવાનું મજૂર-કામ મળે છે. લાકડાં ફાડવા રહે છે. રેલ્વે સ્ટેશન બિપર ચોક્કીઆત બને છે : વીસમા વર્ષે લશ્કરી નોકરી માટે પરીક્ષા આપવા જાય છે પણ નાપાસ થઈ અસ્વીકાર પામે છે : એક વકિલનો સેક્રેટરી બને છે.

રજી પ્રકૃતિએ, સ્વતંત્ર જીવન જીવવાના મિત્તજે, નિરાધારીએ અને અલગારી સ્વભાવે આ જીવાનને પછી તો

જીવનના સીધા રાહ પરથી ક્યાંયે ફગાવી નાખી દુનિયાના રેલીઆર મણાતા મવાલીઓ તથા ગુંડાઓની સોબતમાં ઝીંકી દીધો. (જેઓએ ગોકર્ણિ એની અનેક કથાઓના પાત્રાલેખનની સામગ્રી પૂરી પાડી.)

મુએલાં કાહેલાં બિલાડાંકૂતરાંથી ગંધાતી ગટરોનો ને ઊકરડાનો પાડોશી: વેશ્યાઓથી તેમ જ ગરીબ ક્ષયગ્રસ્ત વિદ્યાર્થીઓથી વસેલાં ઘરોનો નિવાસી લખાડી: રંડો-બાજીમાં નિજાત એવા વિદ્યાર્થીઓનો સોબતી: ઓર-તોના ફાંસલામાં ફસાતો ફસાતો રહી ગયેલો અને પ્રથમવારના પ્રેમ-લગ્નમાં અનુભવોનો વિપ-કટોરો પીનારો ભગ્નહૃદય નૌજવાન: જગતનો એટલો ખૂરો પરિચય પામ્યો કે પોતે પોતાને stepson of humanity (માનવ-જીવનનો ઓરમાયો બાળક) કહી ઓળખાવે. એટલી હદ લગીની કટુતા દુનિયાએ એના હૃદયમાં પેસાડી દીધી કે પોતાનું લેખક તરીકેનું તખલ્લુસ પસંદ કરવામાં પણ એને Gorky (=કડવો) શબ્દ જ સૂઝે.

સંસારની આટલી બધી યુરાઈનું દર્શન કરનાર માણસ જ્યારે કલ્પમ ઉડાવે, ત્યારે વિશેષે કરીને એનો હાથ કઈ શાહીના ખડીઆ તરફ વળે છે?

ધિક્કાર, કિન્નાખોરી, અથવા તો અશ્રદ્ધા અને નિરાશા-વાદની જ શાહીમાં એ કલ્પ બોળાય છે. જીવનમાં અનુભવેલી એક નાની શી કડવાશ પણ લેખકની કૃતિઓને યુરા લાવેથી

ખરડી નાખતી આપણે ક્યાં નથી દીદી? ધરને આંગણે જ નજર કરો.

એ ધિક્કાર કિન્નાખેરી, અને શ્યામ સંસાર-દૃષ્ટિથી ગોર્કાને કાણે બચાવ્યો? પોતે વિપ્લવી સાહિત્યનો અગ્રણી છતાં, ક્રાંતિના ઝંઝાવાતોમાં પાંખો ફફડાવનાર ગુરુ-માનવ હોવા છતાં, ઉચ્ચપાઠ્યનો જીવતો જાગતો અવાજ બનેલો છતાં એની લખેલી કૃતિઓ ગંભીર માનવ-પ્રેમ વડે કાં મહેક્યા સ્ત્રી છે? Mother-મા-નામનો એનો ગ્રંથમણિ પીડિત રશિયાના પીડક વર્ગ સામેનો મરણિયો સંગ્રામ આલેખનાર અજોડ નવલ તરીકે-જગત-સાહિત્યને શોભા આપી રહેલ છે, તેમાં પણ ક્રોધ, ઉશ્કેરાટ અને ડંસીલી વૃત્તિઓને બંધે માનવપ્રેમ-ભયુ' ઠંડું વીરત્વ વિલસે છે તેનું શું કારણ?

ગોર્કાનાં એ બધાં સર્જનોની પછવાડેથી મને તો એક ગંભીર સ્વરના ભણુકારા સંભળાય છે. એ સ્વર તે એનાં ખુદ્દી મોટીઆનો વિદાયસ્વર. દૌહિત્રને એની પંદર વર્ષની ઉંમરે શહેરને માર્ગે વળાવતી આ ડોશીએ કહેલા છેલ્લા શબ્દો ગોર્કાએ પોતે જ સંધરી લીધા છે-

“જો ભાણા, લોકો જોડે ગુસ્સો કરીએ નહિ હો કે? રોજ રોજ જો ખિન્નયા જ કરીશ ને, તો તું કઠોર અને ગર્વિષ્ઠ બની જશે. તારા દાદાને દુનિયા માથે ખિન્નવાની જ ટેવ હતી તો એની શી વલે થઈ છે જુએ છે ને? અવતાર કાઢ્યો તોએ ડહાપણુ ન આવ્યું, ને હવે ખુદ્દાપણુમાં જીવતર કડવાશે ભરાઈ ગયું. એક વાત યાદ રાખજો ભાઈ! કે

ખુદ ઈશ્વર પણ મનુષ્યોને જોખાજોખ ક્યાં નથી કરતો, એ કામ તો છે સેતાનનું. લે ત્યારે હવે આવજે હો લાણી !”

એમ કહીને ડોશીમાએ પોતાના ત્રાંખાવરણા ગાલ ઉપરથી જોનાં આંસું લૂછ્યાંને ઉમેયું, “ તું તો વેગજો વેગજો ચાલ્યો જશે, ને હું—મરી જવાની.”

ગોર્કી લખે છે : “ મારા દેયાનું સૌથી વધુ વહાલસોયું આ માનવી હવે મને કદી મળવાનું નથી એવા ક્ષણભરના વિચારે એ વિદાય-ઘડીએ મારા કલેજને ચીરી નાખ્યું હતું.”

‘Mother’ ના વાંચકો સહેલાઈથી સમજી શકશે કે ‘મા’નું પાત્ર પૂરું પાડનાર આ મોટીયા જ હોવાં જોઈએ. ડોશીનો પરમ સુંદર આત્મા ગોર્કીના એ ગ્રંથમણિ ઉપર છવરાઈ રહેલ છે, પાતે પાતે એ વ્રદાના છેલ્લા ખોલ ગુંજી રહેલ છે. અને એ મોટીયાના વિદાય-સંદેશનો જ પડઘો ઝીલીને ગોર્કી પોતાનો મુદ્રાલેખ લખી ગયો છે કે ‘જીવનની જનેતા પ્રેમ છે. ધિક્કાર નથી.’

એ મુદ્રાલેખે જ જગતને ‘Mother’ ની અમર કૃતિ આપી.

એ એક જ વાક્યમાં એ ગ્રંથનાં મૂલ મુલવાઈ જાય છે. ગ્રંથકારની જીવનદષ્ટિ પણ એ પુસ્તકમાં ખુલ્લી થાય છે.

એ જીવનદષ્ટિ આ રહી :

“While still subjecting many of his fellow-countrymen to scathing criticism, he is no longer at odds with life. There is greater

calmness and repose in his outlook on the world.....pessimist if he needs must since he deals with life at his lowest most degraded level, it is not the pessimism of despair. His work filled with a great love for humanity, a deep sympathy human failings and a quick response to the beauty of Nature.”

(જીવન સાથે એ રસણાં લધને નથી બેડો. જગત પ્રત્યેની એની દૃષ્ટિમાં સમતા તથા સહિષ્ણુતા છે. સંસારના અધમમાં અધમ માનવોનું આલેખન કરતો હોઈ સ્વાભાવિક રીતે એ ઉદાસી તો છે જ; છતાં તે ઉદાસી દૃષ્ટિમાં નિરાશાવાદ નથી. એની કૃતિઓની અંદર માનવજાતિ પરનો અથાક અનુરાગ, મનુષ્યોનાં દુષણો પ્રતિ ઊંડી સહાનુકમ્પા, તેમજ કુદરતનું સૌંદર્ય પ્રત્યે ત્વરિત પ્રત્યાઘાત સહર ભરેલાં છે.)

નવને વળાવ્યા

આજે એ બુદ્ધો બગીચાનો રખેવાળ બન્યો છે. બાબાગાડી લઇને આવનારી આયાઓ પ્રત્યે એ વિનય કરે છે: નાનાં બચ્ચાંઓને રમાડે છે. ભૂત્રાં પડેલાં ફૂતરાં કુરકુરી-આને પંપાળી પાંદનાં બટકાં નીરે છે. કોઈ કોઈવાર એના હોઠ ફફડી જાય છે: ને એ દાયકા પૂર્વેની પોતાની કથા એ બાગમાં આવનારાઓ પાસે બોલી નાખે છે:

“સાત ને બે નવ વાર: નવ જણાને મેં એમનાં આખરી મુકામ સુધી સાથ દીધો છે. મોતની સાથે હું નવ પરોડીઆં ફરી આવ્યો છું. આ હાથે મેં નવ જીવાનોની આંખે ઘોળા પાટા બાંધ્યા છે, નવ દુ અઢાર હાથનાં કાંડાંને રસી ઝકડી છે, ને નવ જીવાન છાતીઓને છેલ્લી ગોળીઓ ઝીલવા માટે ઉઘાડી કરી છે.

“એ નવે જણા મોતને કેવી કેવી રીતે બેટલા, તે બધું ય મને આજ તલેતલ યાદ આવે છે. એકેએક જણ મારી નજર સામે તરવરે છે.

“સરકારના કાળા કિલ્લાની લશ્કરી જલ્લાદ દુકડી માંહેનો હું સાજાં નહોતો. મહાયુદ્ધનો એ મામલો હતો. પરદેશી જનસુસો પકડાતા એના ઉપર મુકદ્દમા ચાલતો ને એને છેલ્લી સફર ખતમ કરાવવાનું કામ અમારું હતું. મારે ભાગે નવ જનસુસો આવ્યા હતા.

“કેવો એ એકેકો જણ ! હજુ મારી આંખો સામે રમે છે. એક જુવાને છેલ્લી પળે નોતાનાં માતાપિતાની છત્રીને ચૂમી ચોડી. બીજે છેલ્લાં કદમ ભરતો ભરતો ‘આથે આથે મારા બાળાપણનું ગામ’ નામે ગીત લલકારતો ગયો, ને બાપડો ત્રીજે એક તો તે દહાડે એ વાર મુઓ ! એક ખાનગી મોત, ને બીજું દફતરી મોત : પ્રથમ તો હું એના હાથ બાંધતો તો ત્યારે જ એનું કલેજું ફાટી પડ્યું ને તે પછી થોડીક જ ઘડીએ આઠ રાત્રીલોએ એના કલેજ ઉપર તડાતડી બોલાવી દીધી.

“સહુથી વધુ જીવતી યાદ મને એક વલંદા જનસુસની રહી ગઈ છે, ખરો સજ્જન, ખરો જવાંમદ—વાહ શૂરવીર !

“મૂળ હોલેન્ડેશની રૂશ્વત મેળવીને નીકળેલો. અમેરિકાનો પાસપોર્ટ કરીને આંહી ઉતર્યો. પકડાઈ ગયો. તપાસ થઈ. તોફામત ચાલ્યું. દારૂ કરવાનો સજ્જ મળી.

“૧૯૧૫ના ઓક્ટોબર માસની ૨૬ મી તારીખે અમે એને તુરંગમાં તેડવા ગયા. ફોટડીમાં દાખલ થતાં જ એ જિભો થયો. એકી દડીનું લઠુ બદન : તોપના ગોળા જેવું માથું : કાળી ભમ્મર

ઝીણી દાઢી : મોટા વિદ્વાનનો આભાસ કરાવતાં ચક્ષમાંની આરપાર પડકાર દેતી એ ચોખ્ખી આંખો; ને આખાં જ ચહેરા ઉપર ચિંતન, ચોકસાઈ, ચોખ્ખાઈનો માપબંધ દમમ.

“ એને હાથકડી નાખીને અમે લઈ જવા લાગ્યા ત્યારે એણે પૂછ્યું. ‘ મારે ક્યાં જવાનું છે ? ’

“ અમે કોઈ બોલ્યા નહિ. ”

“ ટેકસામાં બેઠા બેઠા એ દુનિયાને નિહાળતો હતો. એને ખબર નહોતી કે આ દષ્ટિપાત આખરી હતો. ધીરે ધીરે કિલ્લો નજરે પડ્યો. મોં મલકાવીને એણે ઉચ્ચાર્યું : “ ઓ—હો ! સમજ્યો ! આ તો ટુંકી કેડીની મજલ ! ”

“ કિલ્લાની નાની કોટડીમાં એ જ પ્રભાતે એને એનું તોહમતનામું ને સગ્ન વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યાં : “ કાલે સવારે તને દાર મારવામાં આવશે. ”

“ એક હરફ પણ બોલ્યા વગર એ નિયમસર શિર ઝુકાવીને વળી નીકળ્યો. એ છેલ્લા દિવસની છેલ્લી રાત એણે જે કોટડીમાં બેસીને વિતાવી તેની બારીને બંધ કરી લેવામાં આવી હતી. બહારથી સંત્રીની નજર પડી શકે તે ખાતર રાખવામાં આવેલ છ તસુના બાંકોરા સિવાય હવા ઉગ્નસનો કોઈ રસ્તો નહોતો. ત્યાં એકાકી બેસીને એ આખો સમય પોતાનો સંપૂર્ણ એકરાર લખતો રહ્યો.

“ પરાદીએ એ નાની કોટડીમાં ધર્મગુરુએ પ્રવેશ કર્યો. પૂરી સાઠ મિનિટ સુધી એ બાંકીઆ માનવીએ અદ્ય અને ચોકસાઈથી માલિકની બેઠે પોતાનો હિસાબ ચોખ્ખો કર્યો.

“ થોડી વારે એણે લગાર ઘેન્ડી પીધી, ચહાતો ખાલો પીધો ને થોડાં બીસ્કીટા ખાધાં. ત્યાં તો અમે જઈ પહોંચ્યા.

‘ તૈયાર છે તું ? ’ અમારા અફસરે એને હાક દીધી.

‘ બેશક બેશક. ’ કહીને એણે હંમેશની ચોકસાઈથી દાઢી મૂછના વાળ એળખ્યા.

“ કાળા કિલ્લાની રાંગના એ ગમગીન ઓછાયા નીચે એને ત્રણસો કદમો ભરવાનાં હતાં. માટીના કાથળાની થપ્પીઓ જોડે સાંકળેલી એક ખુરસી ઉપર એને બેસાડવામાં આવ્યો.

“ બેસતા પહેલાં એણે એકાએક અમારી, ત્રણ વળાવીઆઓની તરફ ફરી પોતાનો પંજો લાંબાવ્યો. અમારી ત્રણેની જોડે એણે કસકસતું હસ્ત-મિલન કર્યું. પછી વણથોથરાયલી શુદ્ધ જખાનમાં એણે અમને કહ્યું : ‘ સલામ છે દોસ્તો ! મેં પણ મારી ફરજ જ અદા કરી હતી. તમે પણ સુખેથી તમારી ફરજ બજાવો. ’

‘ ને હવે હું આ ગોળીઓ છોડનારાઓની જોડે હાથ મિલાવી લઉં ? ’

“ તેઓની જોડે પણ એણે હાથ મિલાવ્યા.

“ પછી તો મેં ખુરશીની સાથે એનાં કાંડાં બાંધી લીધાં. એની આંખે ઘોળો પટ્ટો કસકસાવ્યો. ને એનાં કાલર નેકટાઇ ઉતારીને એના ડાબા કલેઝની બાજુનું પહેરણ બેસવી નાંખ્યું.

આઠ રાત્રીલોમાંથી છુટેલી ગોળીઓએ એ બાંકીઆ આદમીને નજીવી એક ચમક ખવરાવી.

“તે આજ મને બરાબર યાદ છે, કે એક મિનિટ બાદ મેં જ્યારે એની આંખનો પાટો છાડ્યો, ત્યારે એના મોં ઉપર મલકાટ હતો.

“એ દેખીને મને મનમાં થયેલું કે વાહ દોસ્ત! ભલેને તું ગસસ હોઈશ. પણ તેં ખાનદાનીથી મરી ગયું.”

“વીસ વર્ષ પછી એ યાદને ઉકેલતો ખુદ્દો બાગબાન આજે માયાળુ હાથે લંડનના એક બાગમાં આયાઓને, બાબાઓને, ફૂલોને તથા ભૂક્ષાં પડેલાં ફૂતરાંને હેત કરે છે.

મેાતની અંધાર-ગલીમાંથી

હુંજીયે મારા કાનમાં ગાજે છે—

“અંધવા, તારો જન ન ચાલ્યો જાય ત્યાં સુધીને માટે તને ફાંસીને દોરડે લટકાવવામાં આવશે. પ્રભુ તારા આત્માને શાંતિ આપે !”

ફેંસલો આપનાર ન્યાયમૂર્તિના એ ઠંડાગાર શબ્દો હજી પણ મારી આસપાસ ઘૂમી રહેલ છે. દિવસ અને રાત એ ભણકારા મારા માથાની અંદર ખેલે છે. દિવસ અને રાત, સૂતાં ને જાગતાં, પળે પળે ને શ્વાસે શ્વાસે એ જ ધીમે, ગંભીર અવાજ—‘તારો જન ન જાય ત્યાંસુધી ગળે રસી નાંખીને તને લટકાવવામાં.....’

હું છુટી ગયો છું. નિર્દોષ ઠર્યો છું, મેાતની અંધારી ગલી-માંથી નીકળીને જીવનના અજવાળા વચ્ચે આવી બિભો છું. છતાંય એ અવાજ મારા કાનમાં પછડાતો મટ્યો નથી.

ગયા અઠવાડીઆના આ દિવસે તો હું જેલની ફાંસી-ખોલીમાં ખેડો હતો. સળીઆ અને જળીવાળી ઊંચી નાની બારી વચ્ચે મઢેલો એક આસમાની આકાશ-ટુકડો હું નિહાળી રહ્યો હતો, અને મારી તથા મોતની વચ્ચે ઊભેલા દિવસોને હું મારાં ટેરવાં પર ગણતો હતો.

સાત દિવસ પૂર્વે તો હું ગાંઠ વાળીને બેઠો હતો કે અને લટકાવી દેશે. મારા પર અદાલતમાં જ્યારે મોતની સજા સંભળાવવામાં આવી ત્યારે જ મારી બધી આશાઓ ભાંગી પડી હતી. અપીલ અપીલનો મારે મન કર્યો જ અર્થ નહોતો. મને એમાં કશી ગમ નહોતી પડતી. હું એમાં કશો રસ પણ નહોતો લેતો. મને તો મારા ગળામાં ફાંસીનો ગાળીઓ પડી ચૂક્યો જ લાગતો હતો.

*

મૃત્યુનો પ્રથમ આઘાત-ઓહ ! એ દારુણ અને વેધક આઘાત કલેજની આરપાર થઈ ચાલ્યો ગયો. તે પછી મને મૃત્યુનો ભય નહોતો રહ્યો. પરંતુ ફાંસી દેવાની જે જે ઝીણી વિચિત્રભરી વિધિક્રિયાઓ મેં વાંચી કે સાંભળી હતી, તે પ્રત્યેકને યાદ કરતો, રમરણમાં ઉથલાવતો, વિચારતો હું એ આખી રાતના અંધારામાં જાગતો હતો.

ખરે જ મને મોતની ખીક નહોતી. મને ધાસ્તી એક જ હતી: મૃત્યુની રાહ જોવામાં જે વેદના રહેલી છે તે વેદના જ કદાચ મારી નસોને તોડી નાખશે, ને છેવટની ઘડીએ કદાચ હું હિંમત હારી નામદીં જતાવી બેસીશ !

આ હા હા ! આ બધી વાતને શું ત્રણ જ મહિના થયા ? મને તો લાગે છે કે ગયા માગશર મહિનાની એક મીઠી સાંજરે

જ્યારે એ સાદા પોશાકવાળા પોલીસો મારે ઘેરથી મને તેડા ગયા, તેને તો આજે એક જુગ થઇ ગયો છે.

*

“આપનું થોડું કામ છે. સાહેબ પાસે જરા આવી જશો ?”

એટલા જ શબ્દોથી પોલીસોએ જ્યારે મને પોતાની સાથે લીધો ત્યારે મારી પત્ની ધરમાં નહોતી, હું એક ચિટ્ટી લખીને મૂકતો ગયો કે “હમણું વાળુ ટૂંટાણે પાછો આવું છું.”

ખરેખર, વાળુ વેળાએ તો પાછા આવી જવાની જ મને ખાતરી હતી. પોલીસ મને એથી વધુ રોકી રાખે એવું કશું જ કારણ મારી કલ્પનામાં નહોતું.

એટલે જ જ્યારે પોલીસ-ઓફિસની અંદર મારી સામે ખૂનનું તોહમતનામું વાંચવામાં આવ્યું, ત્યારે મને સાન જ ન રહી કે આ તે ગંભીર વાત છે કે કેવળ ગમ્મત છે ?

મને તો હસવાનું મન થઈ આવ્યું. કોઈ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જાણે હું જઈ પડ્યો છું ! પણ પછી તો જોલની એક નાની કોટડીના લોખંડી સળીઆએ મને એ એકલતામાં જાગૃત કરી દીધો. મને સત્ય વસ્તુસ્થિતિનું લાન આવ્યું.

આખી રાત મેં પથારીમાં લોચ્યા ક્યું—પણ તે મારે કારણે નહિ; મને તો હું સવારમાં છુટી જ જઈશ એમ પાકી શ્રદ્ધા હતી. મને ફિકર થતી હતી મારી સ્ત્રીની.

*

ખીજે દિવસે સવારે અદાલતમાં જઈ મારે જરૂરી વિધિઓ કરવી પડી. જીવનમાં અગાઉ કદી કોઈ પણ કોર્ટમાં મેં પગ મૂકેલો નહિ. એટલે અહીં મારા પગ ધ્રુજી ઊઠ્યા, મારી આંખે તમ્મર આવ્યાં.

કોર્ટમાં થયેલી આખી જ ક્રિયા મારી નજરે તો અર્થહીન હતી. મને એમાં કંઈ ગમ પડી શકે તે પહેલાં તો વોર્ડરે આવીને મારે ખબરે હાથ મૂક્યો ને મને કોર્ટમાંથી બહાર લઈ ગયા. મને પોલીસે વધુ અટકાયતમાં રાખ્યો.

વળતે દહાડે પહેલી જ વાર મેં મારી પત્નીને દીડી. મને એ મળવા આવી હતી. હસવાનો યત્ન કરતી એ મારી તરફ ચાલી આવતી હતી, પણ આખરે એનું કંઈપણું ન ટક્યું. બેસતાં બેસતાં એ રડી પડી.

*

“ઓહ, વા’લા, વા’લા !” એ દુસ્કાં ભરતી પૂછવા લાગી : “પણ તમને શી બાબત પકડ્યા છે હું ?”

મેં એને દિલાસો દેતાં કહ્યું : “તું કશી ચિંતા ન કર. આમાં કશીક બૂલથાપ થઈ લાગે છે મને તો. નક્કી હું આવતે અઠવાડીએ તો ઘેર આવી ગયો હઈશ.”

સાચોસાચ હું એમ જ માનતો હતો. એટલે સુધી કે મને ફરી રિમાન્ડમાં રાખી છેવટે મારા પર કામ ચલાવવા મોકલવામાં આવ્યો ત્યારે પણ હું બેફિકર હતો.

મારી આવી આત્મશ્રદ્ધાથી બળ મેળવીને મારી પત્ની પણ આશાવંત બની, ને એ બિચારી તો મારા ઘેર આવવાના અવસરની તૈયારી પણ કરવા લાગી

*

જેલમાં એનો જે કાગળ મને મળેલો તે આ રહ્યો મારી પાસે.

“ મારા વહાલા, મારે તો તમે આંહી આવો ત્યારે તમને અચાનક ચકિત કરવા હતા. પણ એટલી ધીરજ ન રહી શકી તેથી આ ખબર આપું છું. તમે પાછા આવશો ત્યારે તમારે માટે પાપનમા, નકીટ, મોન, ખમીસ વગેરે જે કંઈ બની શકે તે લેવા માટે હું અત્યારે ઘરખર્ચમાં ખૂબ કરકસર કરી કરી પૈસા બચાવી રહેલ છું. બીજું જેટલું જેટલું તમારા સારૂ લેવાશે તેટલું લઈ રાખીશ. આખી ગોઠવણ મેં વિચારી રાખી છે. ”

ભોળા બિચારી ! આખી ગોઠવણ એણે વિચારી રાખેલી, દૈવે પણ પોતાની ગોઠવણ વિચારી રાખેલી ખરી ને !

*

મારી માને તેમ જ પત્નીને મેં કોર્ટમાં મુકદ્દમા વખતે ન આવવા કહેલું. પરંતુ બપોરે કોર્ટ ગિડી ત્યારે પાંજરામાંથી ઊતરતાં મેં પત્નીને દેખી. છેલ્લા પગથિયા પર હું થોભ્યો. અદાલતની અંદર દૂરથી અમારી દણેદણ મળી. એ હસી. મને તેણે હિંમત રાખવા ઇશારત કરી.

મેં પણ સામે મોં મલકાવ્યું, કારણ કે મને તો ખાતરી હતી કે આ બધો સંતાપ હવે ખતમ થશે ને અમે પાછાં ભેળાં થશું.

*

જેલમાં હું હતો તે જ રિમાન્ડ-વોર્ડમાં મારો સ્નેહી... પણ હતો, કે જેના સસરાનું ખૂન કર્યાના આરોપમાં એ હું અને એક ત્રીજો મિત્ર, ત્રણે સંડોવાયા હતાં.

એ મિત્રના મુકર્દમાનો છેલ્લો દિવસ હતો. અમે બેઉ હોજ પર હાથ ધોવામાં એકઠા થઈ ગયા. એણે મને કહ્યું:

“ આ ખૂન મેં કર્યું છે કે નહિ તે વાતના ફક્ત બે જ સાક્ષીઓ છે. ”

મેં પૂછ્યું “ કાણ કાણ બે ? ”

એણે કહ્યું: “ એક મારો ઇશ્વર ને બીજો હું પોતે. ”

વધુ એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના એ ફરીને ચાલી નીકળ્યો.

ફરીને કદી મેં એને દેખ્યો નહિ. તે જ દિવસે એને ફાંસી થઈ ગઈ.

બાકી રહ્યા અમે બે તોહમતદારો: બન્ને એકબીજાને કહેતા હતા. “ હિંમત રાખ દોસ્ત ! કશું થવાનું નથી. ”

*

પણ જેમ જેમ કામ ચાલતું ગયું તેમ તેમ મારી હિંમત ઓસરતી ગઈ. કોર્ટમાં રજુ થતાં એ જુદાણાંને છુંદી નાખવા માટે હાથની મુઠી બીડીને છલંગ મારવા હું ઊકળી ઊઠતો હતો. આ મનોવેદનાને ભારે મારી નાંડીઓ તુટી પડતી હતી.

મુકર્દમાના છેલ્લા દિવસ સુધી આ વેદના ચાલુ રહી. જ્યુરીને એક જ કલાકનો વખત લાગ્યો. પણ મને, મારા તકદીરનાં છાયાં તોળાતાં હતાં તે વેળાએ, એ એક મિનિટ પણ પછી એક એક કલાક જેવી, નરકલોકના અંકેક કલાક જેવી લાગી.

હું જપી ન શક્યો. વિચાર પણ કરી શક્યો નહોતો.

આમ ને તેમ ટેલતો જ હતો. ગાંડો બની જઈશ એવું લાગ્યું. બીડી સળગાવી, પાણુ એ પીવાનું જ ભૂલી ગયો.

આખરે પાછા અંદર જવાનો વખત થયો, પાંચ મિનિટ પછી મારું નિર્માણ થવાનું. પાંચ જ મિનિટ પછી !

મને કંઈ સંજનું નહોતું. કંઈ સંભળાતું નહોતું. અચાનક એક નામ બોલાયું. મારું જ નામ !

*

મારું નામ કોણે પૂકાર્યું? મેં નજર કરી. મેં એક કાળા ઝભાવાળા અને ઝુલતી કાળી કાનટોપી પહેરેલ માણસને જોયો. એ માણસ મારું નામ લઈને જુરીને કંઈક કહેતો હતો.

એ એકજ શબ્દ બોલ્યો—Guilty—ગુનેગાર !—અને તુરત જ મેં બાકીની બિના સમજી લીધી. મોતની સજા ફરમાવવા પહેલાં એ કાળા ઝભાવાળો ન્યાયાધીશ માથા પર કાળી ટોપી ચડાવે તે પહેલાં તો હું મારો અંજમ પામી ગયો.

જજજ શું કહે છે તે પકડવા મેં બહુ મહેનત કરી. પરંતુ મારું મન બીજા જ વિચારે ચડી ગયું હતું. હું જજજની કાળી ટોપીનું ચિંતન કરતો હતો. સાળું હું એવદૂર હતો ને ! કે આટલા દિવસથી ફાંસી દેતા જજજની એ કાળી ટોપીને હેટ જ માનતો હતો. મારું બેટું આ તો હેટને બદલે કપડાનું એક કટકું જ નીકળ્યું !

*

મને જે ક્ષણે મોતની ફરમાશ થતી હતી તે ક્ષણે હું આવા વિચારો કરતો કરતો બિભો હતો એ કંઈ એણું રમુજ-લયું કહેવાય ? મને તો એ મોટા માણસના આવા કઠંગા વેશની મશ્કરી કરવાનું મન થતું હતું.

છતાં-છતાં એ બધો વખત મારા કાનમાં એનાં નિશ્ચલ નિઃસ્તબ્ધ, શબ્દો અફળાઈ રહેલ હતા:—

“બંધવા, તારો જન નીકળતાં સુધી તને ગદને રસી નાખી લટકાવવામાં આવશે-ઈશ્વરે તને શાંતિ આપે !”

એ બધી વિધિ ખલાસ થઈ. જેલને માગે મને પીંજરા-ગાડી લઈ જતી હતી, તે વખતે મૃત્યુની અને મારી વચ્ચે ત્રણ જ રવિવાર બિભેલા હતા.

પોલીસ અમલદારો, દાકતરો, વોડરો વગેરે મને હિંમત દેવા લાગ્યા. “નિરાશ થા નહિ. હજુ તો તારા બચાવની પૂરેપૂરી તક તારા હાથમાં છે.”

આ દિલાસા સાંભળવાની મને કશી જ તમા નહોતી રહી. મારે મનથી તો ધરતીનો છંડો આવી રહ્યો હતો.

*

પત્નીનો કાગળ આવ્યો; “વહાલા, મારા બાપુનો કાગળ તમને મળ્યો ? એ પણ મારી માફક જ તમને નિર્દોષ માને છે. ને અપીલ કરવા માટે તમને વેળાસર મળવા આવવા માગે છે. તમે હિંમત રાખજો. ગમે તે થાઓ, પણ તમે મારા હૃદયમાં સદાને માટે દેવ સમા જ રહેવાના. આપણે બહુ થોડો જ સમય ભેગા રહેવાનું સરજાયું હશે. થોડું છતાં કેવું કેવું અણમૂલ ! હું તો મને આટલું ટૂંકું પરણેતરે મળ્યું તે બદલ પણ ઈશ્વરનો આભાર માની રહી છું. મને હવે એનું મૂલ સમજાય છે. અને વહાલા ! જુઓ, તમને હું મારી નવી છબી

ખીડું છું. કાલે જ પડાવી. બહુ જ સસ્તી પાડી આપે છે. પાવલી પાવલીમાં ! હસતા નહિ હાં કે.....હિંમત ધરજો, ને હસતા જ રહેજો—”

આ કાગળ મેં ફાંસી-ખોલીમાં કાણુ જાણુ કેટલીક વાર ફરી ફરી વાંચ્યો. એકલો હું કદી પડતો જ નહિ. રાત ને દિવસ જે અમલદારો મારી જોડે જ રહેતા. તેઓની સાથે હું પાનાં રમતો, પુસ્તકો વાંચતો, કાગળો લખતો, ચાટ્યા આવતા મારા નિર્માણને મનમાંથી અળગું રાખવા માટે !

*

પણ રાત્રિયે?—ફાંસીખાનાના દાર સુધીની એ ટૂંકી મજલઃ માથા ઉપર કાળી કાનટોપી.....અને પછી.....રસીનો ગાળીઓઃ એ દશ્યો મારી જીમને પળેપળે પીસતાં રહ્યાં.

પહેલે જ દિવસે મને જેલ-લાયઝેરીમાંથી તે લોકોએ એક દળદાર પુસ્તક વાંચવા દીધું. એને ઉઘાડતાં એની પહેલી વાર્તાનું નામ વાંચીનેજ મારો દેહ કમ્પી ઉઠ્યો. એ ચોપડી મેં નીચે મૂકી દીધી. ચોપડી હતી અમેરિકાના ખૂનના ક્રિસ્ટાઓની. ને પહેલી જ કહાણીનું નામ હતું “ ફાંસીખોર ન્યાયાધીશ. ”

*

અપીલના કામમાં મને રસ નહોતો. આશા જ નહોતી. મૃત્યુને તો નિશ્ચિત જ માની જોડો હતો. અપીલને તો ફક્ત હેલી વિધિ તરીકે જ પતી ગઈ જેવા હું ઉત્સુક હતો.

અદાલતમાં અપીલની સુનાવણી અર્ધો દિવસ ચાલી. ત્યાં

સુધી તો મારૂં એમાં ધ્યાન જ નહોતું. પછી વળી અમારા વકીલની જોરદાર દલીલો પર મારા કાના મંડાયા ને આશાનું એકાદ કિરણ પુટ્યું.

આખરે ન્યાયમૂર્તિ અમારા તરફ ફર્યા. અમારૂં નામ લીધું ને હું એકલકથ બનું તે પહેલાં તો મેં મારા છુટકારાના શબ્દો સાંભળ્યા. એ શબ્દો—મને જીવતદાન દેનારા, મને જીવતી કબરમાંથી બહાર કાઢનારા એ શબ્દો એટલા તો ધીમા, ઠંડા ને પ્રાણુહીન રીતે બોલાયા કે એક મિનિટ સુધી તો હું બાંધે બનીને કશું જ સમજ્યા વગર બેસી રહ્યો.

*

કોઈએ અવા જ કયો. મને પોતાને જ ખૂમ પાડી બિઠવાનું મન થયું. પણ મારા બિઠેલા હોઠ પર શબ્દોચ્ચાર આવ્યો નહિ, ગળું રૂંધાઈ ગયું.

બહારના ઓરડામાં મને ને મારા સાધીને બાઝી પડી સ્વજનો મુખ્યારકબાદી આપતા હતા, હું ચંત્રવત હસતો હતો, અને આ વળી એક નવું સ્વપ્નું તો નથી ના, જગીશ કે તરત જ ફાંસીખોલીના સળીઆ તો નજરે નહિ પડે ના, એ શંકાને દૂર કરવા મથતો હતો.

ના, ના. સ્વપ્ન નહોતું, હું ને મારો દોસ્ત મૃકત બન્યા હતા. અમે શેરીમાં ચાલ્યા જતા હતા. હું તો નીલ આકાશ સામે જ તાકી રહ્યો હતો: ને મારા મિત્રની આંખો ભરપૂર નદીની સામે ફાટી રહી હતી.

*

મિત્ર બબડતો હતો: “જો ભાઈ, નદી તો જો ! આપણી દયાળુ બુઢી નદી તો જો ! આ આપણી ભલી ભાદર માતા તો જો !”

—જાણે એને વિસ્મય થયું હતું કે આ નદી અહીં ક્યાંથી !

અમે છુટા પડ્યા—એ એનાં જાળબચ્ચાં પાસે ગયો ને હું મારી માની નાની હાટડીએ ચાલ્યો ગયો.

અપીલનો શો ફંસલો આવ્યો તેની મને ખબર નહોતી, એટલે હું તો ઓટાની ઓથે છુપાઈ રહ્યો. માને મારે ચકિત કરવી હતી.

મા આવી, નીચે ઉતરી. મને જોયો. ફાટયે ડાળે ટાંપી રહી. જાણે હું એના મુઝેલા દીકરાનું પ્રેત હોઉં ને ! પછી એની આંખોમાંથી દડ દડ હર્ષાશ્રુ ચાલ્યાં. મને એણે બાથમાં લીધો. અમારા બેમાંથી કોઈ કશું બોલી જ ન શક્યું.

x

મા અને હું બન્ને મારી પત્નીને મળવા ચાલ્યાં. એ એક ચહાની હોટલમાં પીરસનારી તરીકે નોકરી કરતી હતી. એની અગાઉની નોકરી, મારો મુકદ્દમો સાંભળવા માટે એ કામ પરથી થોડી ગેરહાજર રહેલી તે કારણે, તૂટી ગઈ હતી. અને આ નવી નોકરીનું પણ એમ ન થાય તે કારણે એ મારી અપીલની સુનાવણીમાં નહોતી આવી.

એ એક ખૂની કેદીની ઓરત છે એવી ખબર હોટલમાં કાઢને નહોતી. એટલે અમે સાધારણ ચહા પીનારાં ધરકોની

કે જ અંદર પેસી ગયાં. એના જ મેજ પર જઈ બેઠાં, ને વરધી દીધી; “એય છાકરી ! બે કપ ચહા લાવ.”

*

મારા નવજન્મનું પ્રથમ મિલન અમારે આ રીતે થયું જાયું હતું ! અમારે બન્નેને વેશ ભજવવાના હતા; એને રસનારીનો ને મારે ધરાકનો. અમારાથી છએક વરવધૂ રીકે મળી પણ ન શકાયું. છુપું છુપું ફક્ત એક જ વાર, ઈ ન દેખે તેમ એણે પોતાનો પંખો મારા હાથ પર દબાવી ધિા, ને ગદ્ગદિત કંઠે ચુપચાપ એ એટલું જ બોલી શકી એ વહાલા ! ”

પછી એ નોકરી પરથી છૂટી ત્યારે તો અમે બેઉ ાગમાં દોડ્યાં ગયાં, ને ત્યાં ઝાડ તળે કંઈ પાર વગરની વાતો રતાં બેઠાં રહ્યાં.

*

હવે ભવિષ્યનું શું ! કદાચ ખરી કઠણાઈ તો હજી આકરી શે. જાણે ક્યાંક નાસી જઈ ! ને મારું બદનામ નામ દલી નાખી નવો અવતાર આરંભું !

પણ જઈ તે કેવી રીતે ? મારી પાસે પેટગુજારાના પણ ત્રિસા નથી રહ્યા. અહીં જ ક્યાંક મારે ધંધો શોધવો પડશે.

દરમ્યાન જાણે મારી પાછળ ને પાછળ એક ભયાનક મવાજ ચાલ્યો આવે છે:

“અંધવા, તારો જન નીકળતાં સુધી તને ગઈને સી.....”

ઓહ ! ઓહ ! ઓહ પ્રભુ !

જવતો દફનાયેલો

“ મુની ! દોસ્ત ! હવે તો છૂટી જવાનો, આવતે મહિને જ. ”

તપેલા ઉપર નીચો વળીને ખેટાં ફેલતો ફેલતો એક ફેદી આ શબ્દો બોલનારાઓની સામે જોવા પોતાનું મસ્તક ઊંચું કરે છે. એ જવાબ દેવા જાય તે પહેલાં તો આંતરડાં ઉપર પડેલા ચાંદાની અસહ્ય પીડાથી એના દાંત એના હોઠને ખટકાં ભરે છે. શ્વાસ લેતો લેતો એ વિશ્રામ ખાય છે. ને આંખોના ઊંડા ગયેલા ફિક્કા ડોળા ફાડીને એ ઠંડોગાર ઉત્તર આપે છે:

“ હવે-હવે વીશ વર્ષો વીતી ગયા પછી આ સમાચાર સાંભળીને હું શું ઊભો થઈને હસું ? ગાવા માંડું ? કહો શું કરું ? ”

છૂટવું ન છૂટવું એ આ માણસને મન હવે એકસરખું જ બન્યું છે. છુટકારાની આશા એના મોં પર અંશમાત્ર પણ આનંદ પાથરી નથી શકતી.

ત્રણ વર્ષ પર પણ એ કેદીને આ જ વાત કહેવામાં આવેલી. “ટોમ ! મુની ! તારો છુટકારો નજીક છે. તારે માટે ખૂબ ચકચાર ચાલી રહેલ છે.”

તે વખતે કેદીએ હર્ષના ઉછાળા માર્યા હતા, કેદી નાચ્યો અને ફૂંધો હતો.

પણ એ ન છૂટ્યો.

ફરી એક વર્ષ એને કહેવામાં આવેલું: “ભાઈ ટોમ ! આ વખતે તો તારી મુક્તિ અફર છે.”

સાંભળીને કેદીએ ફૂંદકાતો નહોતા માર્યા. સંગીત પણ નહોતું ગાયું. છતાં આટલું તો એનાથી બોલાઈ ગયું હતું કે “ખીજું તો કંઈ નહિ, પણ મારી પંચાશી વર્ષની બુઢી મા બાપડી બહુ રાજ થશે. કેમકે એક એણે જ મને છોડાવવાની આશા હતી છોડી નથી.”

એ શબ્દોએ કેદીની આંખોને ઝંભીની કરી હતી.

✖

પણ તે તો એક વર્ષ પહેલાં. હવે તો તેની આંખોનાં અશ્ર-ઝરણાં ચે સુકાઈ ગયાં છે. હવે તો એ જીવતી કપરમાં જઈ રહ્યો છે. એને ‘અલસર’નો-આંતરડાં પર ચાંદાનો વ્યાધિ લાગુ પડ્યો છે. રોગ ધણો આગળ વધી ગયો છે.

બહારનું કામકાજ કરવાની એની તાકાત નથી રહી. જેલના રસોડામાં બેઠાં બેઠાં બેટાંની છાલ ઊતારવાનું તેમ જ લોંચ ધોવાનું હળવું કામ એને સોંપાયું છે.

જેલની મુલાકાતે આવનારા અતિથિઓ આ જજ્જરિત જૈફ, સફેદ વાળવાળા વિલક્ષણ આદમીને એક ખુશામાં

લપાધને બેઠેલો જોઈ, વારંવાર વેદનાની આહ ઉચ્ચારતો સાંભળી, મુકાદમને કુતૂહલથી પૂછે છે કે “આ ડોસો કાણ છે ?”

“એને ન ઝોળખ્યો સાહેબ !” મુકાદમની જલ્લ સળકે છે : “એ તો પેલા ટોમ મુની. ૧૯૧૬ ની સાલમાં જેણે બોંબ ફેડીને સોળ જણાની હત્યા કરી હતી તે જ માણસ. તેદુનો એ આંહીં અમારી કને જ છે. ઘણા ઘણા લોકો કહે છે, કે એ બોંબ એણે ફેંક્યો જ નહોતો, છતાં એને તો અહીં જ રાખ્યો છે. થોડાક વર્ષોથી એને હોજરી ઉપર આંદા પડ્યાં છે. હમણાં હમણાં વધુ પીડાય છે. પણ ટોમ તો લોખંડી નર છે સાહેબ ! એને તમે ચાહે તેટલી સગ્ન કરો ને ! ચું કે ચાં નહિ કરે.”

×

સ્વાધીન અમેરિકાના કેલીફોર્નિયા સ્ટેટની સાન કવેન્ટીન જેલમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષોથી જીવતો દફનાએલો આ ટોમ મુની : આજે બટાટાની છાલ ઉખાડે છે; ઝોરડાનાં ભોંતણીઆં ધુએ છે; મરણની વેદના ભોગવે છે.

૧૯૧૬ના જુલાઈ મહિનામાં એ મુક્ત માનવ હતો. પાકો સમાજવાદી હતો; વિશ્વશાંતિનો હિમાયતી હતો. યુરોપમાં તે વેળા જાદવાસ્થળી જામી હતી. અમેરિકા દેશ દૂર ઊભો ઊભો એ જાદવાસ્થળીને નિરખતો હતો. છ હજાર માઇલ છેટે ચાલી રહેલી એ જાદવાસ્થળીમાં પોતાને પણ જોડાવું પડે એ વાતના બહુકારા અમેરિકાના કાન પર રોજે રોજ ગુંજતા હતા. યુદ્ધની તરસ અમેરિકાના હજારો લોકોને લાગી ગઈ હતી. કેલીફોર્નિયાનું તો નગરે નગર ને શહેરે શહેર યુદ્ધના

સ્વાંગ સજવાના શોર કરી રહ્યું હતું : ‘ યુદ્ધમાં જોડાઓ ! ’
નાં પ્રચાર-સરઘસો નીકળતાં હતાં.

આ યુદ્ધ-ઘેલણતો વિરોધ કરનાર વર્ગ એક જ હતો.
શ્રમજીવી વર્ગ: બંદરોના ખલાસીઓ, કારખાનાંના મજૂરો,
ખેડૂતો વગેરે. તેઓની વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ યુદ્ધવિરોધી પ્રચાર-
કાર્ય ચલાવી રહી હતી.

*

સાનફ્રાન્સિસ્કો નામનું એક નગર છે. ત્યાં જે લડાઈઘેલડાં
નાચી ઉઠેલ છે. શસ્ત્રો સજવાની તૈયારીઓ ચાલે છે.

નગરમાં જે જીવાનોનું દિલ આ ઉન્માદની સામે ખાસ
કરીને જલતું હતું : એકતું નામ બીલીંગ, તે બીજાનું નામ
ટોમ મુની. ટોમ મુની એક ફાંડડો આચરીશ હતો. સદાય
હસતો એનો મધુર ચહેરો હતો. પોતાની બુદ્ધી માતા જોડે
ટોમ ત્યાં રહેતો હતો. થોડા જ દિવસમાં તે ટોમ પોતાની
પ્રિયતમા કુમારિકાને પરણવાના કાડ સેવતો હતો.

બંનેએ આ-યુદ્ધોત્તેજક સરઘસની વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવ્યો.
જાહેર ભાષણો કર્યાં. લોકો તે ‘ રાક્ષસ જર્મનો ’ જોડે લડી
કાઢવાની પાગલ મનોદશામાં ચકચૂર હતા એટલે તેઓએ તે
આ જે જળુ પ્રત્યે લક્ષ્ય ન દીધું, પણ સાનફ્રાન્સિસ્કોની
પોલીસે દીધું. તેઓએ પોતાની ગુમ પોથીમાં આ જે નામો
ટપકાવી લીધાં.

x

યુદ્ધસજનવટનો દિવસ જોયો. નાના નિર્દોષ મલકતાં
બાળકોના હાથમાં વાવટાઓ ફરકતા હતા. વાવટાઓ પર
લખ્યું હતું :

“ ચલો જંગમાં. ”

શણુગારેલી ગાડીઓ ઉપર એકી એકી રૂપાળી કુમારિકાઓ હાથ ઝુલાવતી હતી.

“ શરૂ સળે. ચલો જંગમાં. ”

પૂરા લડાયક તોરમાં નીકળેલું એ ઉન્મત્તોનું સરખસ આ બાળકોને અને આ સુંદરીઓને પોતાની વશીકરણ વિદ્યા માટે વાપરી રહ્યું હતું.

✱

સરખસે એક રાજમાર્ગ પર વાંક લીધો. એજ પલકે લોકોની મેદની પર એક કાળો ગોળો પડ્યો. ગોળોઃ ફાટ્યો. સરખસમાં ભંગાણુ પડ્યું. નાનાં શિશુઓ ને સુંદરીઓ જમીન પર ગળ્પડી પડ્યાં. હાહાકાર મચ્યો. એમ્બ્યુલન્સ ગાડીઓ આવી ત્યારે ત્યાં સોળ શબો પડ્યાં હતાં ને એક સો ધાયલો લોહીલોહાણુ હતા.

“ મારનારને પકડો ! ” આખો દેશ પુકારી ઊડ્યો. રોપની જવાલાઓ ભભૂકી.

પોલીસ ચોકસી કરતી હતી. ચોકસી વ્યર્થઃજતી હતી. મારનાર ગૂમ થઈ ગયો હતો.

“ ગુનેગારને જલદી પકડો, જલદી નશ્વત કરો ! ” દેશમાં શોર જાગ્યો.

એક અઠવાડિયા સુધી પોલીસે રજે રજ તપાસ કરી. ગુનેગાર ન જડ્યો.

છાપાંઓએ મથાળાં બાંધ્યાંઃ પકડો આપણા પાડોશી સમાજવાદીઓને. એ જ, એ રાતા વાવટાવાળાઓ જ

આ કામના કરનારા છે. એનાં માથાં લાવો. અમે ગુનેગાર માગીએ છીએ.”

*

લોહાએ પોતાના વેરનો ભોગ માગ્યો ને પોલીસે એ ભોગ હાજર કર્યો: મુની અને ખીલીંગ.

જાહેર સભાને ચાલતે કામે પોલીસે મુનીને કડી પહેરાવી ત્યારે એણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “ તહોમત ? ”

“ કંઈ નહિ, એ તો સહેજ-ખૂનનું. પેલા સોળ જણાના ખૂનનું તોહમત.”

ખેડ જણાએ મોં મલકાવ્યું. ખેડને પોલીસ ચોકી પર લઈ જવામાં આવ્યા. તોહમતનામું વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યું, ત્યારે પણ ખેડે હસ્યા.

મુનીને મળવા એની પ્રિયતમા આવી. મુલાકાત ન થવા દીધી.

પાંસઠ વર્ષની એનો માતા આવી. એને થોડી મિનિટો માટે જ મુલાકાત કરાવી.

દીકરો કહે, “ માડી, કંઈ ચિંતા ન કરો, હમણાં જ બહાર આવીશ. ને લ્યુને વહાલ કરજો. કહેજો કે “ બે અઠવાડિયામાં તો હું છૂટો થઈશ. ” (લ્યુ એટલે મુનીની ભાવી પત્ની.)

x

ઉપલા શબ્દો બોલાવાને આજ વીસ વર્ષો વીત્યાં. દરમીઆન લ્યુ અને મુની ફક્ત બે જ વાર મળી શક્યાં છે.

અદાલતમાં મુનીએ ‘ એલીખી ’ રજુ કર્યો. સાબિતિ સ્પષ્ટ હતી: મોંબ ફૂટ્યો તે વેળા મુની એ ગુનાને સ્થળેથી અર્ધો આઉ દૂર એક છાપરા પર ઊભો ઊભો સરખસ જોતો હતો.

‘એલીબી’નો અસ્વીકાર થયો. જજે અને જ્યુરીએ એકત્રિતે ખૂનના અપરાધી ઠરાવી દેહાંતની સજા ફરમાવી.

હરપળે પોતાની નિર્દોષતાની જાહેરાતની તેમજ તત્કાળ છુટકારાની માંગ જોઈ મલકાતા મુનીએ જ્યારે જ્યુરીનો નિર્ણય સાંભળ્યો, ત્યારે તે એકજ ક્ષણે મુનીના મોં ઉપર એક કથર ચળી દીધી.

×

“હોય નહિ, મારો દીકરો, મારો ટોમ કદી જ એવું કામ કરે નહિ.” એવા ધાપોકાર કરતી પાંસઠ વર્ષની ડોમી, તે વેળાના પ્રેસિડેન્ટ થ્રોમોડોર રૂઝવેલ્ટની પાસે દોડી જઈને ખાત્રી આપી આવી કે “મારા દીકરા ઉપર તર્કટ થયું છે.”

રૂઝવેલ્ટની દરમ્યાનગીરીથી મોતની સજા રદ થઈ.

અત્રીસ વર્ષનો જોબનજોદ્ધ મુની પોતાના કારાવાસને વેઠતો હતો. એકાં એકાં એણે સાંભળ્યું કે ૧૯૧૭માં અમેરિકાએ જાદવાસ્થળીમાં ઝુકાવી દીધું છે.

તે પછી તુરતમાં એને કાને પડ્યો શાંતિનો શબ્દ: “યુદ્ધવિરામ.”

હવે તો મને છોડશે: એવી આશાએ મુની એવી રહ્યો. એ દિવસ ન આવ્યો.

×

મુનીના જેલ ગયા બાદ થોડા જ વખતમાં એક ભેદ પકડાયો. સરઘસના હત્યાકાંડમાં ખૂનીને સંડોવવા માટે જે એક માણસ ઉપર પોલીસનું દબાણ લાવવામાં આવ્યું હતું તે માણસે એ મતલબનો પોલીસનો પોતાના ઉપરનો કાગળ જગતની સામે મૂક્યો. ૧૯૨૧ માં ખીજ પણ એક સાહેદે

જગત પાસે એકરાર કર્યો કે મારી જીંદગી સાક્ષી પોલીસે મને પૈસા આપીને પુરાવી હતી. તે પછી એક પછી એક તમામ સાહેબોએ આ તકડોનો એકરાર કર્યો.

છતાં-છતાં મુનીને ન છોડ્યો. કેલફિર્નીઆના મુડીવાદી શાસકોએ સમજી લીધું કે મુની જેલની દિવાલોમાં જ સારો છે. છા ને એ નિર્દોષ રહ્યો !

×

એમ વર્ષો વહ્યાં. જેલના ખોરાકની અસર મુનીના જોરાવર દેહ પર પણ થવા લાગી. એના માંસના ગટ્ટા ગળી ગયા. એની ચામડીનો રંગ બીડી ગયો. એના મોં પર જાંડા ચાસ પડ્યા. એની આંખોના દીવા અંખા થયા.

૧૯૨૮ ની સાલ આવી. કેલફિર્નીઆના ગવર્નર ઉપર એક કાગળ આવ્યો.

એ કાગળ કેનો હતો ?

જજજ ક્રાંકલીનનો. મુનીને મોતની સજા ફરમાવનાર ન્યાયમુર્તિનો ખુદનો.

કાગળમાં શું લખ્યું હતું ?

લખ્યું હતું કે, “ મુકદ્દમો ચલાવનારો હું પોતે, જ્યુરીના અગ્રેસર, જ્યુરીના અગિયાર સભાસદો, અત્યારના વિદ્યમાન ડીસ્ટ્રીક્ટ એટોર્ની અને મહુમ પ્રેસીડ્યુટર સાહેબ સિવાયના અન્ય તમામ અધિકારીઓ-અમે તમામ એમ માનીએ છીએ કે તોહમતદારો નિર્દોષ હતા. ને એમની મુક્તિને માટે અમે સર્વ મળીને આ હિમાયત કરીએ છીએ. ”

×

સમ કરનારા ન્યાયમૂર્તિનો જ આ એકરાર: એ એકરારને ઉપરાઉપરી ત્રણ ગવર્નરો ઘોળીને પી ગયા.

x

૧૯૩૧ ની સાલ આવી. ટોમ મુનીને કહેવામાં આવ્યું: “તને પેરોલ પર છોડવામાં આવશે. ફક્ત તારે અઠવાડિએ એક વાર પોલીસ ચોકી પર રજુ થઈ આવવું.”

ટોમે ના પાડી. એણે જવાબ આપ્યો : “હું જો પેરોલ સ્વીકારું, તો તો લોકો એમ જ માનવાના કે મેં ગુનો કબૂલ કરી લીધો છે. એવી કલંકિત મુક્તિ મારે નથી જોઈતી. મેં એ હત્યા કરી નથી. એ હત્યાકાંડની જોડે મારે કશી જ નિસ્ખત નહોતી. એટલી વાત પુરવાર ન થાય ત્યાં સુધી મારું સ્થાન અહીં જ હોય. ઇન્સાફનો આખરે વિજય જ થશે.”

મુનીની મુક્તિનું આંદોલન વધ્યું. આખા સંસ્થાન ઉપર એ મોજાં ફરી વળ્યું. છુપી પોલીસનો વડો, મોટા ધર્મગુરુઓ, ખીજ માતખર સંસ્થાઓ ને છાપાંઓ, તમામના સૂર સંયુક્ત બન્યા. બધું જ બ્યથા હતું.

x

મુકદ્દમો ચલાવનાર જજ ફ્રેન્કલીન આજે સાત વર્ષોથી મુનીના છુટકારાના આંદોલનનો અગ્રણી બન્યો છે. એ તો કહે છે કે—

“ પ્રજા ઈસુની બાબતમાં હાથ ધોઇ નાખનાર પેલા પોન્ટિઅસ પાઈલેટની પેઠે મારે મારા હાથ ધેઈને જ નથી બેસી રહેવું. હું તો આ બેઠિને છોડાવ્યા પછી જ જાંપીશ.”

૧૯૩૪ માં મુની પર ફરીથી કામ ચલાવવામાં આવ્યું: અને જ્યુરીએ એને નિર્દોષ જાહેર કર્યો. છતાંય મુની કેદમાં સડે છે.

એને ફરીથી અદાલત સન્મુખ રજુ કરવાનો આજ્ઞેશ
ગયા મહિનામાં દેવાયો હતો. કદાચ મુની છૂટશે.

x

એ છુટકારો આવશે, તો પણ અતિ મોડો પડશે. મુનીના
જીવનનો ધ્વંસ પૂરો થઇ ચૂક્યો છે. મુનીને આ દુનિયાનો
સાદ હવે પહોંચતો નથી. 'આશા, જીવનને ફરી એકવાર
માણવાની આશા, નરકના દ્વાર ઉપર પહોંચી જાય એલો એ
બોલ, 'આશા' એ બોલ મુનીના હૃદયમાં કોઈ પ્રતિધ્વનિ જગાવતો
નથી. બત્રીસ વર્ષનો કોડલચોરો જીવાન આજે બાવન વર્ષનો
બન્યો છે: એની હોજરી ઉપર ચાંદાં પડ્યાં છે: વેદનાની
લાય ખજે છે.

મુનીનો એક પગ કબરમાં પડી ગયો છે.

કલાકારનું વેર

મીણનાં પૂતળાં બનાવતો હતો એ: સંતકુમારી જનનને હતભાગિની રાણી મેરી એન્નોનેતને, વોલ્ટરને, કેક કુરુણ, ભયંકર, સુંદર કબ્જરતાનસૂતેલાંને કલાકારે પાછાં બોલાવ્યાં હતાં. એ મીણની આકૃતિઓને શિદ્ધીએ બાણે કે જનેતા બની ગભૈમાં સેવી હતી, પૂરે માસે વેદનાની વેળ્ય પુકારતાં પુકારતાં પ્રસવી હતી, ઉછેરી હતી, કલેગ્નં ચૂસાવીને ધાવણ ધવરાવ્યાં હતાં.

કલાકારને બીજું ભાન નહોતું. સ્ટુડીઓમાં એકલો એકલો જ એ પોતાનાં આ બચ્ચાં જોડે વાતો કરતો. એની આંગળીઓ પ્રત્યેક આકૃતિના દેહ ઉપર વહાલપ છાંટતી. દરેક પૂતળીના હમણાં ફફડી ઊઠશે એવા હોઠ અને મટકું ન મારતાં નેત્રો પોતાના સર્જકના વદન ઉપર ભવ્ય રૂપ-ઝાપટાં છાંટતાં હતાં.

દેશના ઉમરાવબદ્દા જોવા આવ્યા. અતિ-અતિ રાજ થયા ત્યારે કહી ગયા કે ‘જુઓને, બહારગામ જઈ એ છીએ. પાછા આવીને રાજકુળ જોડે તમારી ઓળખાણ કરાવી આપશું. બહુ ખુશી થયા અમે. હો જય જય !’

“મારી પ્યારી જોન ! બહાલસોયી એન્તોને ! આપણને રાજકુળ જોડે પિછાન થશે. આપણે ધન્ય બનીશું. સુખી થઈશું.” શિલ્પીના એવા સુખોદ્દગારની વચ્ચે એક પડછાયો પડ્યો. ને બોલ સંભળાયા. “બહુ થયું આ ગાંડપણ !”

x

એ હતો કલાકારનો મુડીદાર ભાગીઓ. વિલંબ એને પોસાતો નહોતો. કલાકારની ટાટી ટાટી પ્રગતિ એને અસહ્ય હતી. પૂતળાંને છેલ્લી છેલ્લી કાણુ જાણુ ફેટલીયે રેખાઓ આપવાનું હજુ કલાકારને બાકી હતું. કલાકાર એ મુડીપતિની સામે કરગરતે મોંયે થોડી વધુ મુદત ચાચતો હતો.

પણ મુડીપતિની નજર મેલી બની હતી. એના હાથમાં એક કાગળ હતો. ‘મારાં નાણાં ગિલાં કરી લેવાનો ઈલાજ, જો, આમાં છે.’

એ હતો આગના વીમાનો કાગળ. નિહાળતાં જ કલાકારને કાગળ પડી. મુડીપતિનો ગુપ્ત આશય એ સમજ્યો. બોલી ઊઠ્યો:

“નહિ નહિ, અરે પાગલ ! એવું ન કરતો. તારે પગે પડું છું.”

ત્યાં તો મુડીદારે એક પરતીનું પતાકડું સળગાવ્યું. ને કલાકાર એને રોકે તે પહેલાં તો કુમારી જહોનના ચણીઆ ઉપર ભડકો લાગ્યો. આગમાં ઓગળતી એ એક પછી એક પૂતળીઓનાં માથાં ખડતાં હતાં. ચીસો પાડતો શિલ્પી એ દરેકને ઓગ્રવવા ધસતો હતો. મુડીદાર એને બાથંબાથાં ધક્કેલી બારણાં તરફ લઈ જતો હતો.

x

એને દાઝેલો, બેશુદ્ધ, જમીનદોરત છોડી દઈને મુડીદાર બહાર નીકળ્યો. રખે કલાકાર કોઈને મદદે બોલાવી શકે તે સારુ બહારથી બારણું બંધ કર્યું. ચાલ્યો ગયો—ત્રીમાનાં નાણાં લેવા.....

તે એ બાર વર્ષની સરજેલી કલા—સંતતિના ભરમ-ઢગમાંથી કલાકાર પણ આખરે ઊઠ્યો—જીવતો !—હા, જીવતો, પણ પ્રેતદેહે: હાથનાં સળગી ગયેલ આંગળાં ફરીથી મીણનો પીંડ પકડી શકશે નહિ. ચહેરા ઉપર અગ્નિની જ્વોએ માનવતાને ચાટી લઈ મૃત્યુની કદાપત મઠી દીધેલી.

x

એ ચાલ્યો: પોતાનાં બાલબચ્ચાંને જીવતાં બાળી મૂકનાર મુડીપતિની પાસે શરણ માગવા. એને અપમાન મળ્યું, ધક્કો મળ્યો. શેઠના ઘરમાંથી શિલ્પી ગલીની પગથી પર પટકાયો. એતું હૃદય કિનારે પથે પળ્યું. પોતાના કલા-કુલનો નરમેધ કરનાર આ એક માલેતુજરની મૂર્તિમાં એણે આખા સમાજને ઊભેલો નિહાળ્યો.

મારાં મુએલાં બચ્ચાંને હું આ દુનિયાની પાસેથી જ પાછાં લઈશ: આવા નિશ્ચય સાથે એણે સમુદ્રને પાર એક વિદેશની વાટ પકડી.

x

પોતાના લયાનક ચહેરા ઉપર એણે મીણ ચાંદી દઈ અસલ હતી તેવી દુબલ શકલ બનાવી લીધી છે. છત્રી ગયેલા હાથ હવે મીણની કરામત કરી શકે તેમ નહોતા. તે સળગેલાં બચ્ચાંને, એકાએકને સજીવન કર્યે જ જંપ વળવાનો હતો. જગતે જેને ભરખેલાં છે તે જગતે જ પાછાં આપવાં રહ્યાં એવો એનો નિરધાર હતો.

x

થોડાએક મહિના પછી—

નગરમાં એક પછી એક સુંદરીઓના આત્મઘાત સ્થિતિ થયા. ને પોલીસ-કચેરીમાંથી એ પ્રત્યેક શક્યમંદ મુદ્દાની ચોરી થતી ચાલી. કદાવર જીવાનો અને લગ્ન વૃદ્ધોની પણ કેટલીક આત્મહત્યાઓએ ને તેમનાં ગુપ્ત થતાં શબ્દોએ નગરને વિસ્મયમાં નાખ્યું. પોલીસની અકલ્લ બેઠોશ બની ગઈ.

x

એ આત્મઘાતો નહોતાં. મીણનાં પૂતળાંનું સંગ્રહાલય નવેસર રચાતું હતું. પોતાની જૂની ભસ્મીભૂત આકૃતિઓની પ્રતિકૃતિઓને કલાકારે જે જે માનવના મોં ઉપર દીઠી, તે તે માનવને એ મરી ગયાં દેખાય તેવાં બેલાન બનાવી, અને શબસ્થાન (મોર્ગ)માંથી ચોરાવી, ફરી સજીવન કરી, પછી ખદખદતા પાણીના કુંડમાં જીવતાં ને જીવતાં ઝબકાળેલાં એ ખોળીઓ ઉપર ધગધગતા મીણની કારીગરી સજીવી, ફરીવાર કલાકારે સરજ્યાં એ કુમારી જોન, લયાનક મહાપુરુષ વોલ્તર વગેરે ઐતિહાસિક પાત્રો: પોતાનાં સમગ્ર વહાલાં આત્મજનો.

અને સૌથી છેલ્લો એણે મીણથી મદ્યો જીવતા પેલા મુડીદારને. બાકી રહી હતી એક હતભાગિની રાણી એન્તોને. કલાકારનાં નયનો એન્તોનેના કો' જીવતા અવતારને જગતમાંથી શોધતાં હતાં.

x

“ એન્તોને ! ઓ મારી એન્તોને ! તું મને મળી ગઈ ! ગભરા નહિ. હું તને ચિરયૌવન બક્ષીસ. તું કદાપિ નહિ પલટી જાય. તારા રૂપલાવણને જગત સેંકડો વધો સુધી પૂજ્યા કરશે ઓ મારી વહાલી એન્તોને !...”

એવાં બોલ સંગ્રહાલયની અંદર ગોઠવાએલાં માનવ-મુર્દાની સૃષ્ટિ વચ્ચે એક દિવસ રાત્રિએ ગુંજી ઊઠ્યા. કલાકારની આથમાં તે વખતે એક યૌવના હતી. શિષ્યીનું જનાવટી મોં ઊખડી ગયું હતું. એનો ભયાનક ચહેરો તાકી રહ્યો હતો, ને પોતાની અગમ ઉસ્કેરાટભરી વાણીમાં એ યુવતીને સંભળાવતો હતો કે : “ મારી આ દશા ! મારાં સંતાનોની આ દશા ! મારાં બાર બાર વર્ષોની પલપલની કારીગીરીનો આ દશા ! એ કરનાર કાણુ જો ! જો ! જો !...

ને એક મોટી પેટી ઊધડે છે. તેમાંથી ડોળા ફાડી રહેલ છે પોતાના મુડીદાર ભાગીઆતું જીવતું બેભાન કલેવર.

×

પછી તો એ પ્રેતમુખા શિષ્યીએ આ સુંદરીને કલાના નરમેધકુંડને કાંઠે ઉઠાવી-એક મેજ પર નમ્ર સુવાડી. વિજળીનાં ચંત્રો ચાલુ કર્યાં. એક ક્ષણમાં તો પાણીનો કુંડ ખદખદતી ફેગ બની રહ્યો. મીણુનો રસ ઊકળવા લાગ્યો. ને જીવતા માનવદેહને એવું ને એવું અણચિમળાયું રાખવા માટે કલાકારે એક ઇન્જેક્શનની પિચકારી ભરી ત્યાં તો—

×

છુપી પોલીસ આવી પહોંચી. કલાકારની છેલ્લી ઘડીઓ પાગલ બની ગઈ. મારફાડ, વેરણુંછેરણું, આક્રંદો ને વેદનાચીસોની કાળી લાય લાગી. ને ઊંચેથી ક્રોધ એક માનવી એ ખદખદતા કુંડમાં પટકાઈ બફાવા લાગ્યો.

એ હતો કલાકાર !—પ્રેક્ષકોએ તાળીઓ પાડી.

×

મીણીની પૂતળીઓના સંગ્રહાલયનો ભેદ: Mystery of The Wax Museum; એ એક દિલ્લવલોવણ ચિત્રપટ છે. એના પ્રત્યેક ખેલને અંતે આવી લાખો કરોડો તાળીઓ પડી ગઈ હશે. શા માટે આ તાલીનાદ ! શા આનંદે ! કયા ઉદ્ધારને કારણે ? ડીટેક્ટીવ 'સ્ટેટ'નો આહાર કરી કરી વિકૃત બનેલી લોકદષ્ટિ આટલા મોટા ધ્વંસની પાછળ ઊભેલી એ કલાકારની કરુણતા ક્યાંથી જોઈ શકે ? અસ, કલાકારે જે દાણુ નરમેધ રચ્યો હતો તે પકડાયો: શાખાસ છુપી પોલીસને.....

x

પણ કલાકારની માનસસૃષ્ટિને આટલી વિકૃત બનાવનાર પેલા શિલ્પમેધને શો હિસાબ ચૂકવ્યો સમાજે ? એના બચ્ચાંને જોણે જીવતાં બાળ્યાં, એના જીવતે દેહને જોણે પિશાચી સ્વરૂપ પહેરાવ્યું, તે ધનલોભને કઈ છુપી પોલીસે હાથ કર્યો ?

કા' અફભુત કલાવિધાનીએ જનતાનાં અંતરનાં ઊંડાણો વલોવવા માટે આલેખેલું આ ચિત્રપટ આખરે તો ડીટેક્ટીવ આત્માની ફતેહ ગણાધને લોકોના અમિત હર્ષનાદને હવાલે થયું !

પત્નીના પ્રણયસુખને ખાતર

એક સોરઠી લોકકથા છે. દેવરાને ચાહતી પત્નીને એના સંસારી સ્વામી દોલરાએ બહુ બહુ તાવી જોયા પછી આખરે એના હૃદયનાથ દેવરાના જ જીવનમાં સ્વહસ્તે જઈ રાખી દીધી.

આવો જ લવ્ય ઉકેલ ધ્રુવસને પોતાના 'The Lady From The Sea' નામના નાટકમાં ઉતારેલ છે. મોંપાસાએ પોતાની 'The Return' નામની નવલિકામાં સૂચવેલ છે; હાલ કેમને 'The Prodigal Son' માં અને 'The Manxman' માં આ જ કથા નિકાલ આણ્યો છે. ને 'Love's Pilgrimage' નામે પોતાના જ જીવન પરથી ઘડેલી કથામાં અષ્ટન સીંકલેરે પણ એ ભેદક દિલાવરી ખતાવી છે. ટેનીસનનું Enoch Arden પણ એ જ મહામાર્ગે ગતિ કરે છે.

ઉપર લખી એકેએક કૃતિમાં પુરુષ પોતાની પરણેલી સ્ત્રીને

—પ્રાણુભેર ચાહતો છતાં—પ્રેમવિહોણી, રસવિહોણી, અન્યને તક્ષ-
સતી નિહાળીને પછી એના સાચા પ્રણયીનું મિલન કરાવે છે.
કંટાળીને કૃષ્ણાર્પણ કરનારો અથવા પોતાને કોઈ નવા પ્રણ-
યની પ્રાપ્તિ થતાં નિજ પત્નીને ‘તું હરકોઈની જોડે પરણી
શકે છે’ એવી જાતની તિલાંજલિ દેનારો આમાંનો એક પણ
નથી. એ પ્રત્યેકે તો ઈર્ષ્યાની આગમાં જલી જલી, પોતાના
લગ્નજીવનના ધ્વંસની દારુણ કદપના કરી કરી, લોહીલોહાણુ
પ્રેયે બલિદાનો દીધાં છે.

x

આ પ્રત્યેક કથાનાં પરિણામો પણ તપાસવા જેવાં છે.
ઇષ્ઠસનની જલદેવી એક બીજવરને પરણી છે: દાકતર પતિના
અનોધા પ્રેમસુખની વચ્ચે પણ એને લગ્ન પૂર્વે એક વાર ભેટી
ગયેલો વિદેશી પ્રણયી યાદ આવે છે. એ પૂર્વપ્રણયનું ખેંચાણુ
જલદેવીની સ્વસ્થતાને હરી લે છે. પતિની જોડેનો પત્ની સંબંધ
એણે ત્યજ દીધો છે. એક દિવસ પેલો વિદેશી પોતાની આ
પ્રેમિકાને લઈ જવા આવી બોમો રહે છે : છેવટ સુધી દલીલો,
કાલાવાલા અને ધાકધમકીનો ઉપયોગ કરતો દાકતર પતિ
આખરે કહે છે કે “તને હું મુક્ત મનથી મારી લગ્ન-
અંતિમાંથી છૂટી કરું છું, સુખેથી જા, સુખી થા !”—ને કાણુ
જાણુ પણ આટલી લબ્ધ ઉદારતા એ ભાગેડુ પત્નીના
હૃદયમાં નવો પલટો લાવે છે. વિદેશીને શૂન્ય હાથની વિદાય
દઈને જલદેવી, પૂર્ણ પ્રેમભરી, દાકતર પતિના જીવનમાં સમાય છે.

x

મોંપાસાએ તો ગરીબ અને નિરક્ષર ખારવા-જીવનની

કથા દોરેલી છે: દરિયાઈ ખેપમાં કયાંક ડૂબી મુએલો મના-
એલો ખલાસી દસેક વર્ષે પોતાને ગામ આવે છે: અને એક
ખોરડાની સામે સૂતસાન બેઠો બેઠો એ ધરને આંગણે ખેલતાં
બાળકોને, ધરમાં કામ કરતી ઓરતને અને ધરને, ટગર ટગર
નિહાળ્યા કરે છે: ઓરત અને બાળકો આ કાંઈ શકમંદ
પરદેશીની હીણી દૃષ્ટિથી ડર પામી, ધરના ધણીને ચેતાવે છે
કે એ કાળમુખાને આંહીથી ખસેડો ! ધરનો ધણી આ ભેદભર્યા
આગતુકની પાસે જઈ પૂછપરછ કરે છે: અગમ્યેા ભિખારી
ઓળખાય છે: એ છે ધરનો અસલ માલિક, ઓરતનો મૂળ પતિ:
એક બાળકનો પિતા: સમુદ્રે ડૂબી મુએલો મનાએલો એ જ
ખારવો !

થોથરાતી, ટુંપાતી જામે એ ખારવો પોતાના દિલની
સમસ્યા જણાવે છે કે “ભાઈ, બીજું તો કીક, બાયડીને તો
તેં સાચવી છે એટલે ઈ તો તારી જ ગણામ : છોકરું થ તારે
આશરે ઉછર્યું” છે: મારે ઇ કાંઈ ન જોવે: પણ ભાઈ, આ
ખોરડું: આ મારો આશરો: હું જેમ તેમ પડ્યો રહું એટલો
આ કુખો: આ કુખાને મારો અભાગીઓ જીવ વળગે છે, તે
આંહી બેઠો છું, ને બેઠો બેઠો જોઉં છું.”

+

નવો પતિ આ વાત સાંભળીને જાંડી બધા અનુભવે છે:
મહેમાનને પોતાના કુખામાં તેડી જાય છે; ઓરતને અને
બાળકને એની ઓળખાણ પડાવે છે: ખવરાવે છે; ને
પછી એક તાડીની દુકાને તેડી જઈ પીણું પાચે છે: ને પીણું
પીતાં પીતાં વારંવાર આટલું જ બોલ્યા કરે છે કે “ તથેં તો

લા ! તું પાછો આવી પુગ્યો, હેં ? આવ્યો ખરો ! તું હીમ-
ખીમ આવી પુગ્યો, ખરું લાઈ !” વગેરે વગેરે એ ટૂંકામાં ટૂંકા
શબ્દ-ચિત્રમાં મોંપાસાની લેખનકલા શી શી હૃદયોમિંઓ મૂકે
છે ! પ્રેમજીવનની ફિલ્મુરીનો કેવો સંવેદનમય તત્ત્વસ્પર્શ કરે છે !

એ તાડીના ગંધારા પીણા ઉપર, સમાજની ગટરોમાં વાસ
કરનાર બે માછીમારોને બેસારીને મોંપાસા એના મોંના મેળ
વગરના પશુશબ્દોમાંથી કેવો ઉદાર જ્વનિ ખેંચે છે ! ટૂંકી
વાર્તાના પ્રત્યેક પ્રેમીએ કંઠસ્થ કરવા જેવી એ કથા છે. એ
તાડીની બદબો મારતા ત્રુટક શબ્દોમાંથી એક જ અંકાર આપ-
ણને સંલગાય છે કે યજમાન ખલાસી પોતાના અતિથિને
ધર તેમ જ ચોરત બન્નેની ઉદાર સોંપણી કરી દેશે.

*

અષ્ટન સીંકલેરનો તો એ જીવતો જાગતો જીવન પ્રસંગ
બની ગયો છે. એમનું તો સમાનધર્મી રનેહલગ્ન હતું; પત્ન્યાં
દસેક વર્ષો વહી ગયેલાં; એક બાલક પણ થયેલું; લેખકના
ધંધામાં રોટલી રળવાનો જીવલેણ સંગ્રામ ખેત્રતા સીંકલેરે
પોતાની પત્નીને કોઈ રમ્ય પ્રકૃતિસ્થાનમાં રાખી હતી. પત્નીને
ત્યાંનાં સમૃદ્ધિવંત સહવાસી લોકોની વચ્ચે જીવનના સુવાળા
કોડ જાગ્યા; પુસ્તકોમાં રચ્યોપચ્યો, વેદીઓ, નગરવાસી સ્વામી
સહેજ અણુગમતો થયો, ને પોતાની કોમળ સંભાળ લેનારા
એક પાડોશી જીવાનનો નેહ લાગ્યો. નગરમાંથી ફક્ત રવિવાર
ગુજરવા આવતા પતિની પાસે એક રવિવારે પત્નીએ આ વાતનો

એકરાર કર્યો. સીંકલેરના જીવનનું અધું રક્ત જ જાણે શોષાઈ ગયું. જેને આધારે પોતે જીવતો હતો તે દંપતી-રનેહની જ વરાળ બની ઊડી ગઈ.

પછી એણે ઉશ્કેરાટને શાંતિમાં શમાવ્યો. ભાવી જીવનની સુનકાર મરુ-ભોમને પૂરેપૂરી કલ્પનામાં ઠેરવી. પત્નીના પ્રેમિકને કાગળ લખ્યો, પત્નીની ઇજ્જતને કશી હાનિ ન પહોંચે તે સારું પોતે પોતાના જ શિર પર પત્ની પ્રત્યેની બેવફાઈનું તહોમત ઓઢી લઈને અદાલતમાં છુટાછેડા મેળવવાની તૈયારી કરી: પરંતુ પત્નીનો પ્રેમિક એક પાદરીની નોકરી પર હતો. પ્રેયસીને પત્ની બનાવવાની એની હામ ચાલી નહિ. એ દેશ છોડીને નાસી ગયો.

અને સીંકલેરે અદ્રહાસ કરી ઉદ્દગારો કાઢ્યા : ‘બાપલો ! નામદ ! નાસી ગયો. જવાબદારી નહોતી જોઈતી. મોજ જ જોઈતી હતી !—નાસી ગયો ! બીર ! નાસી ગયો !’

તમારી પત્નીઓ લખે તો—

મહાપુરુષોની મહત્તા સલામત છે. એમની પત્નીઓ ચુપ બેસે છે ત્યાં સુધી.

સાહિત્ય-જગતના મહાજનો એમની કૃતિઓમાં જ દેવતાઓ દેખાય છે. એમના સત્ય જીવનની માટી તો એમની સ્ત્રીઓના પગે અફળાય છે.

કલ્પનામૂર્તિઓ અને ભાવનાસૃષ્ટિઓ વચ્ચે જીવનારો સાહિત્યકાર ધરતી પર પગ મૂકે ત્યારે કેવા છબરડા વાળે છે !

*

ગુજરાતણાએ, હિન્દવાણીઓએ હજી સ્વામીઓનાં ચરિત્રો લખવા માંડ્યાં નથી. આયમણી દુનિયામાં વિધવા પત્નીઓએ પતિઓના જીવનગ્રંથો આપ્યા છે.

એવી છેલ્લી જીવનકથા તાજેતરમાં જેરસીએ આપી છે: જેરસી એટલે વર્તમાન સદીના શિરોમણિ અંગ્રેજી નવલ-કાર જોસેફ કોનરેડની વિધવા.

*

આ વિધવાએ પોતાની વેદનાઓનાં છાત્રાં લેવ
માટે પતિનું ચરિત્ર નથી લખ્યું. પૂરાં અઠાવીસ વર્ષો
સુધીનું જે પરણેતર, તેમાં સાહિત્યમણિ સ્વામીનું પોતે કેતું
સર્વાંગી દર્શન કર્યું છે, તેનો એ માર્દવલયો, ક્ષમાવ તો
સમજણો ને સાફ દિલનો ચિતાર છે.

*

પોતે તો છે અંગ્રેજ : ને કાનરેડ હતો પોલેન્ડનો વતની.
વિધવા પોતાના સ્વામીની સાહિત્ય-સિદ્ધિને વંદન કરે છે.
લખે છે કે ૧૮૭૮ ના જુન માસની ૧૮ મી તારીખે જ્નેસેફ
જ્યારે પ્રથમ પહેલીવાર બ્રિટનને કિનારે ઊતર્યો ત્યારે અંગ્રેજી
ભાષાના જૂજ શબ્દો જ તેને આવડતા હતા.

*

આ શબ્દો એણે વહાણના ખલાસીઓ કનેથી અને ઉગ-
મણી કંઠાળના માછીમારો તેમજ વહાણ મરામત કરનારાઓ
કનેથી શીખી લીધેલાં. નૌકામાં રહે રહે ત્યાં મળી આવેલી
‘સ્ટાન્ડ’ પત્રની એક જૂની પ્રત અને એક ચીંથરેહાલ ખાઈ
ખલમાંથી મહામહેનતે એણે થોડાંક પાનાં ઉકેલ્યાં હતાં.
પોતે નૌકાપતિના હોદ્દા પર હતો.

*

અંગ્રેજી ભાષાના એક રત્નમણિ ખનનાર સાહિત્યસ્વા-
મીનું પ્રથમ ખીજરોપણ આ રીતે થયું. અંગ્રેજી જખાનના
માધુર્યને, શબ્દજંકારને એણે અહીંથી પકડ્યા. પણ શબ્દપ્રયોગોનો

ઇલમી ગણાતો એ લેખક મરતાં સુધી શુદ્ધ અંગ્રેજી ઉચ્ચારે નહોતો કરી શક્યો.

*

એના વાણીપ્રભાવનું ને એના લઘુવેડાનું તો અંગ્રેજ તર્જુણીઓ ઉપર એક જાદુ જ છંટાઈ ગયું. કદાચ જેસસી પણ એ વર્ણીકરણમાં જ ઝલાઈ ગઈ હશે.

*

યુવાવરથાની શત્રુ એકલ ધડીઓમાં, ન ભેદી શકાય તેવી એની અતડી અને એકલપ્રેમી પ્રકૃતિમાં એને ઊભિંઓ ઠાલવવાના સાથીઓ કાણુ? એની કૃતિઓની હસ્તપ્રતો—એ હસ્તપ્રતો જ એની રહસ્યસંગિનીઓ બની રહેલી.

*

કેમકે એ તો એક ખલાસી હતો. દરિયાની અનંત એકાંતમાં એને મહિનાઓ સુધી જીવવાનું હતું. પ્રકૃતિથી ભિન્નહીન હતો. જગતના તીરે તીર પર એ લખ્યો ને લખતાં લખતાં એણે પોતાની કથાનાં પાત્રોને આલેખ્યાં, ચાલ્યાં, સ્વજનો બનાવ્યાં. ધરતી પર તો તે પછી એ ધણે કાળે ઊતર્યો. દરિયો છોડીને કલમ તો એણે તે પછી પકડી.

x

આવા તરંગી પતિની પરણેતરને સંસાર-જીવનમાં બાણું બાણું વેઠવું પડેલું. પત્નીના જીવનમાં કેનરેડ એક અતિ લાડ-વેલા, બગડેલા, છેક ગાંડપણની હદે જઈ પહોંચેલા બાળક

જોવો બન્યો હતો. કોઈ કોઈ વાર એ હદ પણ વટાવી જઈ,
દિવસોના દિવસો સુધી એ ગાંડો રહેતો.

x

પત્ની એક પ્રસંગ ટાંકે છે: હું પથારીવશ હતી. ધરની
દાસી પણ માંદી પડીને દવાખાને ગઈ હતી. મહાન સાહિત્યકાર
પત્નીને પડતી મૂકી આ દાસીને મળવા ગયા. તમે કાણ છો ?
દદીનું નામ શું છે ? એ પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની એણે સાફ ના
પાડી. છોકરીને મળ્યા વિના જ ભાઈ સાહેબ ધુવાંડુવાં થતા
ધેર આવ્યા. છોકરી મરી ગઈ, કાનરેડ મેડી ઉપરના પોતાના
ખંડમાં જઈ વીસ દિવસ સુધી પથારીમાં પડ્યો રહ્યો; ને
ત્યાંથી મને કાગળ લખે—“ ઓ વહાલી ! તારાં દર્શન માટે
હું ખૂંડે છું.”

x

કોઈને લાગે કે એ કેટલા જોજન દૂર પહોંચે ! ખરી
રીતે એ હતા તો એ જ મકાનમાં: મારાથી એક જ માળ ઊંચે.
હું તો એના લાડ જાણતી હતી એટલે ન જ ગઈ.

x

પત્નીનાં બેઉ ધુંટણુ ઉપરના હાડકાં ભાંગેલાં. વળતા
દિવસે જ ઓપરેશન કરાવવાનું ઠરે છે. ને બીજી બાજુ આ
ભાઈસાહેબ કહ્યા કારવ્યા વિના તે જ રાતે ત્રીસ નામાંકિત
મહેમાનોને વાળુ માટે નિમંત્રી લાવે છે !

x

ને એ તો વાળુમાં ફેવી ઊંધી ખોપરીના અતિથિઓ ।
એચ. જી. વેલ્સને તો કવીનાઈના પાણીમાં ધોએલ સુકા
પાંઉના ટૂકડા સિવાય ખીજું કશું ખપે જ નહિ; ને ભાઈ
બર્નાર્ડ શાને કોપર તથા સૂકી બિસકીટ જ બસ થઈ ગયાં.
વાળુ ગેરવલે ગયું. પતિનું બેજું વિકરી ગયું.

x

કાનરેડનો સંધીવા, કાનરેડના મિળજે, કાનરેડની
બેવકુશીઓ, કાનરેડની ધુતો ને પ્રતિભા: એ બધાના પાને
પાને છલોછલ રસપ્રસંગો આલેખીને અંતે પત્ની પતિને ક્ષમા
આપે છે: ‘શું કરે એ બાપડા ! એ મહાન સર્જનનું મન મારા
જેવી સામાન્ય ગૃહિણીથી ન સમજાય એવા કોઈ અગમ
નિગમમાં રમતું હશે એટલે જ તો ! ’

ખંડેરો બોલે છે

ખંડેરો અને ખાંભીઓની ઇતિહાસ-ચાવીઓ જે કંઈ પણ જીવતી રહી છે તે લોકવાણીના કઠોપકંઠ સચવાયે આવતા ખજાનામાં જ રક્ષાયેલી છે. એકલા મુંગા પથ્થરો જવાબ નહિ આપે. શોધક, તારે સંસ્કૃતિના સાચાં વહેન પકડવાં હોય તો લોકોના કંઠમાં જઈને ગોતજે.

સોરઠી ઇતિહાસનાં સખળ રહસ્યો તો ધણાં ધણાં છે. પણ આજના યુગને કાને ડુંકવાનો એક મહાન ધ્વનિ હું તો સોરઠી ખંડેરોમાંથી આ સાંભળું છું: વિચારના ઔદાર્યનો; આચારની જડો ભેદતી નવદષ્ટિનો; ભાતભાતનાં જાતિ મિશ્ર-ણોમાંથી જન્મેલા અહુરંગી સંસ્કાર-ફૂલોનો.

+

જુનાગઢના રા'માંડલિકને પોતાના ખપ્પરમાં પધરાવનારી મોણીઆ ગામની ચારણી નાગઆઈ જાણીતી છે. રા'ને એણે રાજાબ્યો, કે શું થયું, એ વાત જવા દઈએ. પણ

મોણીબામાં આઈ નાગઆઈનું થાનક છે. ત્યાં નાગઆઈની ખાંભીની મોખરે જ બીજી બે ખાંભીઓ બતાવવામાં આવે છે. ખુદ ચારણોની જ લોકવાણી સમજ પાડે છે કે મોયલી બે ખાંભીઓ એક ઢેઢ અને ઢેઢીની છે. લોકભાષા એમ ભાષે છે કે આઈ નાગઆઈના ખોળામાં ઢેઢ-ઢેઢીની ખાંભીઓ છે !”

ખોળામાં ખાંભી: એક રૂઢિચુસ્ત મણાતી જ્ઞાતિની, દેવીપદે સ્થપાયેલી ચારણીના ‘ખોળામાં’ ઢેઢ-ઢેઢીની ખાંભી !

શા માટે ?

વાયકા જવાબ વાળે છે: આઈ નાગઆઈ હેમાળો ગળવા ચાલ્યાં હતાં તે વખતે એમની જોડે હેમાળો બીજા કોઈએ નહિ, ફક્ત આ હરિજન-બેલડીએ જ સાથ પૂરાવ્યો હતો. ‘આઈ’ના ગાડાની ઊંધ ઉપર એ બે જણ બેઠા હતાં. આજ એ બેઠેલી ખાંભીઓ આઈના ખોળામાં જ હોય. પહેલાં આ બે ખાંભીઓ પૂજ્ય. પછી પૂજ્ય આઈની ખાંભી.

આ લોકપરંપરાનો ધ્વનિ પોતાની મેળે જ બોલે છે.

x

બીજું એમ બોલાય છે કે નાગઆઈને એના પ્રથમના ધણીએ કાઠી મૂક્યાં હતાં. પરનારીના રૂપમાં લોભાઈને આ કદરૂપી ધરનારીનો છોડા ફાડનાર એ દેવીલક્ષ્મી ચારણ ભુઠો રેઢ પાટખિલોડી નામના ગામનો ગામધણી હતો. કહે છે કે એ રૂપવંતી નવી નારી તો આ લક્ષ્મીનાં ખુદ ઈશ્ટ દેવી હતાં. દેવીએ સેવકનું પારખું લીધું. નાલાયક લક્ષ્મીનો નાશ કર્યો. કથા કહે છે કે લક્ષ્મીજી ભુઠો રેઢ ગામતરે ગય છે.

રસ્તે એક બિમાર બુઢી સ્ત્રી પડી છે. વીનવે છે: સામા ગામ સુધી મને અપંગને તમારા રથમાં લઈ જશો બાપા ?

જવાબમાં તિરસ્કાર કરીને ભક્ત ચાલ્યો ગયો.

પાછો આવે છે ત્યારે માગે' એક રૂપસુંદરીને બેઠેલી દેખી. 'સામે ગામ લઈ જશો ?' 'ઘણી ખુશીથી' એમ કહીને રથમાં લીધી. માગે' પ્રેમ થયો. સુંદરીએ કહ્યું: તારી સ્ત્રીને ઘરમાંથી કાઢ તો પછી જ આવું: ખુશીથી ખુશીથી : ભકતે ગરીબ ધરનારીનો છેડો ફાડી બહાર કાઢી: સુંદરી રૂપી દેવીએ શરાખ્યો: જા, તારી લાજ નહિ રહે ! કહેતાં જ ભુઠાના દેહ પરથી લૂગડાં સળગી ગયાં. નાગો નાગો ભમે. કોઈ કપડું નાખે તો તે ભુઠાના દેહને અડકતાં જ ખાક થઈ જાય.

આખરે આઈ નાગબાઈએ પોતાની કામળી નાંખી. એ એક જ અણસળગી રહી: ભુઠાની એબ ઢાંકવા પૂરતી જ. પાટ-ખિલોડી ગામનો આજે 'ટીઓ'જ રહ્યો છે. નાગબાઈએ પછી નવું ઘર કયું. નાગાજણના પિતા સાથે:

શા માટે ?

નાગબાઈએ કહ્યું: કળકાળ બહુ કઠણ આવ્યો છે. હજી વધુ કઠણ કાળ હાલ્યો આવે છે. ચારણ્યોનાં સત ચળી જશે; મારી કામતી બાઈયું જમાનાના પવન-ઝપાટા નહિ ઝીલી શકે. હું ફરી પરણું છું કે જેથી મારી જાતબહેનોને ફરી પરણતાં સંકાય ન રહે.

પુનર્જન્મ કરનાર એ નાગબાઈ લોકોમાં દેવીપદે બેઠાં.

ખડેરા બોલે છે

આજ પણ બેઠાં છે. મૃત્યુલોકનાં માનવીઓ જેનાં શીલને આદર્શપદે રથાપે છે તેને જ દેવદેવીનું પદ આપે છે.

x

કાડી, કોટીલા, ખસીઆ, વાઘેર, ગોહીલ, કાળી, એવી એવી અનેક સોરેહી કામોનો ઉદ્ભવ 'વટાળ'માંથી, એટલે કે આંતરજાતીમાંથી થયો છે એ વાત મુઘ્ધ હૃદયે આ લેખના લેખકે વારંવાર લખી છે. અને અણુથાકી જીભે કહી છે. વાળાવજોય નામે ઢાંકનો રજપૂત રાજવી-સૂર્યપુત્ર શીલાદિત્યની વંશવેદ્યે જન્મેલ ગણાતો. આ વાળો વજોય એ પરદેશી અને અનાય લેખાતી પટગર શાખની કાડી કન્યાને પરણ્યો.

અમરો પટગર સિંધના રાજના કોપનો ભોગ બની ભાગ્યે જીવે. કુટુંબકળીલો લઈને ઢાંક બિનર્યો. વાળા રાજનું શરણુ માગ્યું. વાળો વજોય કહે કે તારી પુત્રી મને પરણાવીશ? રીતસર પાણિગ્રહણ કરું. ને પછી લોહીને નાતે તારી બેર કરું. પટગર કાડી શર્ત મૂકે છે કે પરણવું હોય તો અમ ભજો ભાણે જમવા ખેસ. વાળા વજોયે કાડી ભેગા રોટલા ખાધા, વજોયના ભાઈઓથી આ ન સહેવાયું. તેમણે ભાઈને જાતિ-બ્રષ્ટ કર્યો, રાજબ્રષ્ટ કર્યો. દુશ્મન લેખે કાઢ્યો.

આ એક આંતરજાતીમાંથી આખી કાડી જાતિ બિભી થઈ.

એક ઇતિહાસલેખક શંકા કરે છે. ખાચર ખુમાણ અને વાળાની આખી માનવસંખ્યા ધ્યાનમાં લેતાં એટલાં બધાં માણસો એક જ લગ્નમાંથી નીપજે જ નહિ. એનો ખુલાસો

આ છે. એક રાજલક્ષ્મીની ચોપાસ અનેક ખીજાં આંતર્લગ્નો ભીજવામાં હશે. અનેક વાળા યોદ્ધાઓ કાઠી પુત્રીઓને પરણ્યા હશે. અને એ સો પાંચસો આંતર્ગતીય લક્ષ્મીનો ફાલ સોરઠની તવારીખમાં કંઈ ઓછો શોભ્યો છે ।

+

શિહોરના બ્રાહ્મણ રાજવી અને ધાંખડા બાખરીઆની રાજકન્યા: ખેડિનાં લક્ષ્મીમાંથી ફેટીલા કોમનો ઉદ્ભવ: ખસની કાળી-કન્યા અને સેજકપુત્ર વીસાણ ગોહિલ વચ્ચેનું પ્રેમલક્ષ્મ: તેમાંથી નીપજ્યા ફેરીની ફાડ સમી આંખોવાળા ખરીઆ જોદ્ધા: કન્છ ભુજનો રાજપુત્ર અને કાળાની કાળી કાળી માછીકન્યા: તેમનાં લક્ષ્મીમાંથી ફાલ્યું વાઘેરકુળ. જોઠવાનો ટીલાત અને મેરની કુમારી; એ બેના વિવાહે રાજસખા મેરાની 'રૂડી' માનવ-વેલ્ય ઉગાંડી.

x

સોમૈયા દેવની સખાતે જતો અરડીલાનો ગોહિલ કુમાર હમીર લાડીઓ ચવનોની ચડાઈ સામે મૃત્યુ તો નક્કી જ છે કરીને ચડ્યો હતો. મસ્તક સોમનાથ મહાદેવને કમળ-પૂજામાં અર્પી દીધું હતું. પણ પાછળ વંશ રહે, અને પોતાની જોડે હિન્દના દેવને રક્ષવા માટે ખીજ મદદ મળે તે સારુ થઈને એણે ગીરની, દોણ-ગઢડાની ઝાડીની અંદર વસતા ધનુર્ધારી બીલરાજ વેગડાની કન્યા જોડે વિવાહ કર્યો, એ એક જ રાતના લક્ષ્મીમાંથી નીપજેલા ગોહિલ શાખના બીલો આજ પણ ફાટીનાર પંથકમાં વસે છે.

x

એ પ્રત્યેક જાતિ-મિલનની પછવાડે તપાસીએ તો હૃદય કુળમાંથી વ્યુત થનાર દરેક ખંડખોરને રાજત્યાગ કરવા પડેલ છે, તેમજ બીજી સામાજિક સજ્જઓની ઘરદાસ્ત કરવી પડી છે. એ પ્રત્યેક લગ્ન ઉપર આત્મભોગની, પીડનની છાપ અંકાયલી છે. ઢોંગ, સ્વાર્થ, હવસ કે એવી કોઈ વિકૃતિને એમાં સ્થાન નહોતું. માટે જ સોરઠના ઇતિહાસમાં પ્રેમશૌચ ભરી ‘શીવલરી’ ના રંગો પુરનારી એ જાતિઓ હતી. એ લગ્નોએ સમાજમાં વિપ્લવનાં પૂર વહાવ્યાં. રૂઢિની ભીંતો ભાંગી; માટે જ એ લગ્નોના ધ્વનિને હું સોરઠી તવારીખનો મર્મ-ધ્વનિ કહું છું.

+

આવા ધ્વનિઓની શોધે ચઢેલી સ્મૃતિ ભમતી ભમતી સૌરાષ્ટ્રની ઉગમણી સાગરપટ્ટી ઉપર વેળું ખુંદે છે ને સાગર-તીર પર દોડી જતી ડુંગરમાળમાંથી જરી અલગ પડી જતા એક શંકુ-આકારના જિંયા ડુંગર પર ઠરી જાય છે.

ડુંગર ઉપર જૈન દેવાલયોની પતાકા ઉડે છે તેનો મને મોહ નથી. ડુંગરના કલેવરમાં સંખ્યાબંધ ગુફાઓ કંડારીને બૌદ્ધોએ પોતાનો ધર્મવિહાર વસાવ્યો હતો તે વાત પણ સોરઠી તવારીખ ઉપર કોઈ સ્પષ્ટ ભાત પાડનારી મને લાગતી નથી. નરસૈયા ‘લકત હરિના’ની નિશાળને નામે ઓળખાવવામાં આવતો એક ગુફા-ખંડ પણ મારી ભક્તવૃત્તિને જગાવતો નથી. જળે ભર્યા જે ભોંયરામાં થઈ ને નરસૈયા પોતાના મોસાળ-ગૃહ તળાજમાંથી રોજ રોજ ગોપનાથજીનાં દર્શને અલોપ થતો હતો એ ભેદી કથા પણ મનને હેરતમાં નાખતી નથી.

ઇતિહાસલક્ષી મારીનજર તો એ ગુફા-મંડળમાંના પેણા મહાન સંતાગારને શાધે છે, કે જેનું લોકદીધું નામ છે 'એલલ-મંડપ.'

+

અહીં, આ એલલ-મંડપની અંદર ઊભીએ છીએ ત્યારે સાતેક સૈકાઓનાં ઉપરાઉપરી ખીડાયલાં સમય-દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે. એક બાજુ એ કુડોમાં ઘી-દૂધના ઘડા ઠંડવાય છે. વચલી એકઝ લગન-વેદીમાંથી જવતલના ગોટેગોટ ધુમાડા ગગને ચડે છે. વેદીને કાંઠે 'બાપ એલલ' ઊભો છે, ને વેદીને વીંટળાઈ વીંટળાઈ થોકથોક વરધોડીઆં-વરકન્યાનાં જોડલાં પરણી રહેલ છે. પરણતી કન્યાઓ એલલ-મંડપમાં માતી નથી. આખો તાલધ્વજગિરિ ચુંદડીઆળી કન્યાઓની પગ-ઝાંઝરીઓના રમઝમાટ ઝીલે છે. દસે દીશથી માર્ગે માર્ગે ચુંદડીઆળી કન્યાઓની કનારો ચાલી આવે છે. સૂકા, સળગતા, વૃક્ષવિહીન એ પહાડ ઉપર જાણે કે વનશ્રીએ જીવતાં, જંગમ, લીલાંજમ ઝાડવાંની સ્વપ્નસૃષ્ટિ પાથરી દીધી છે.

આજે તો મુક્તિ-દિન છે, પ્રજાની હજારો હજારો કન્યાઓનો. નેરથી માંડી ત્રીશ ત્રીશ વર્ષો સુધીની વયે પહોંચેલી એ દીકરીઓ માયાપનાં ઘરોમાં સંતાઈ કેમ જાણે કાઈ અપકૃત્ય આચયું હોય એવું કલંક ભોગવતી જીવતી હતી. વિના પાંકે આ પુત્રીઓ બંદિનીઓ બની હતી. ઇજ્જત જવાના ભયે દિનરાત ફફડતાં માવતરો પોતાની પુત્રીઓ પર પહેરા

રાખતાં હતાં. પરણ્યા વગરના હળ્લરે જીવાનો ધડપણ સ્વીકારી સ્વીકારી નિર્વશતાની બીકને કાંઠે બેઠા હતા.

એ તમામને માટે તળાખના ડુંગર ઉપર આગે મુક્તિનો દિવસ જિગેલ છે. રાગ એલલે એ તમામનાં જીવનોને રૂંધી રાખનાર સામાજિક કારાગારની દિવાલોના ભૂક્ષા કર્યા છે.

એ દિવાલ જેવી તેવી નહોતી. એ તો બ્રાહ્મણોની ચણેલી દિવાલ હતી, જીવતાં મનુષ્યોને ચણી લેવાની દિવાલ હતી.

તાલધ્વજ ઉપર ધેનુઓનાં વાછરૂં જેવી કિલ્લોલતી એ હળ્લરે પ્રજા-કુમારીઓ પરણવા ચાલી છે. મોડખંધા જીવાનોમાં નવું જીવન ધબકારા મારે છે. લગ્નસંસારના મનોભાવો ભરમ બની ગયા હતા તેને સ્થાને જીવન-લહાવની નીલી વાડીઓ લચી ગઈ છે. રાગ એલલ આગે એ હળ્લરે કન્યાઓનું એકલે હાથે કન્યાદાન આપે છે. એક એક કન્યાદાને રાગ એલલ એક એક અશ્વમેધનું પુન્ય હાંસલ કરે છે. રાગ એલલ પોતાના પાચતમ્મ વળા શહેરથી ખાસ તળાખને ડુંગરે આ હળ્લરે કન્યાઓનું સંયુક્ત લગ્ન જીવવા આવ્યા છે. લોકપુત્રીઓનું નીલું નંદન-વન નિહાળી રાગ એલલને શેર શેર લોહી ચઢી રહેલ છે.

“રાગ એલલ !” કાઈ આવી ખબર આપે છે :
“વાલ્યમ બ્રાહ્મણો તને શરાપી રહ્યા છે.”

“શરાપવા દેજો.” રાગ એલલ અડગ છે.

“ રાજ એલકા ! ” બીજો સદેશો મળે છે : “ વાલ્યમ બ્રાહ્મણો ત્રાગાં કરવાની અણી પર છે. વળા તળાગના દરવાજા પર લોહી છંટાશે બ્રાહ્મણોનાં. ”

“ છંટાવા દો. ”

રાજ એલકે વાલ્યમ જ્ઞાતિના એ પૂરોહિતનો ડર ત્યજ્યો હતો. એણે ખાટકીવાડેથી ગાયો છોડાવવાનું કામ હાથ ધર્યું હતું.

વાલ્યમ બ્રાહ્મણોનાં એક હજાર ખોરડાં વળા શહેરમાં વસતાં હતાં, વાલ્યમો ત્યાં વસતી કાયસ્થ નામની જ્ઞાતિના ગોરો હતા, કાયસ્થોની દર એક એક કન્યા પરણાવવાના એકસો એકસો રૂપિયા આ ગોરો વસુલ કરતા.

પરિણામે અનેક કન્યાઓનાં માવતર આ બ્રાહ્મણોનો કર ન ચૂકવી શકવાને કારણે પોતાની દીકરીઓને ત્રીશ ત્રીશ વર્ષની કરી બેઠા હતા.

તેઓએ વાલ્યમોને કાકલુદીઓ કરી, કે લાગો ઓછો કરો.

વાલ્યમોએ મચક આપી નહીં.

આખી કાયસ્થ કામ લગ્નો બંધ કરી બેઠી. તોયે વાલ્યમો ન ખીગળ્યા ધમકી આપી કે “ લગ્નો નહિ કરો તો અમે ત્રાગાં કરીશું, લોહી છાંટશું, ધનેતપનેત કાઢી નાખશું તમારું. ”

કાયસ્થો ડરીને રાજ એલકાની પાસે ગયા.

રાજા એભલે કહ્યું: “ ફિકર નહિ, કરેા લગ્નો. દર એક કન્યાને મારી પુત્રી ગણી હું એના પૂરા લાગા વાલ્યમ બ્રાહ્મણોને ચુકાવીશ. જ્યોતિષી ! એક શુભ દિવસના જોષ જોધ નાખો. એક જ દિવસે હું તમામ કન્યાઓને પરણાવીશ. ”

વાલ્યમોનો મદ ન ઊતર્યો. એમણે જવાબ દીધો: પહેલા પૈસા, પછી ફેરા ફેરવીશું.

પ્રજાની તેમજ પોતાની સહનશીલતા ઉપર આટલું બધું દબાણ લાવનાર વાલ્યમોની સામે રાજા એભલની આંખો ફાટી. એણે કાયસ્થોને આદેશ દીધો “ ચાલો કન્યાઓ લઈને તળાજે. ત્યાં હું કન્યાદાન દર્શિ, ખીજા બ્રાહ્મણોને બોલાવી ફેરા ફેરવશું. ”

લોકલાપામાં એભલે ‘કોડ કન્યાને’ એક સામટું કન્યાદાન આપવાનું બોલાય છે. ‘કોડ’ શબ્દ મોટી સંખ્યાનો સૂચક છે. હજારો તો નક્કી હોવી જોઈએ.

સર્વને પરણાવી, ડુંગર ઉપર એ અંધનમુક્તિનો મહાન લોકોત્સવ મચાવી, રાજા એભલ પાછો વળામાં આવ્યો, ત્યારે વાલ્યમોએ ફરીથી કાયસ્થોને દબાવ્યા કે “અમારા લાગા આપો, નીકર ત્રાગાં કરીશું.”

રાજા એભલે ફરી એકવાર ગોરાને તેડાવી સમાધાન માટે મહેનત કરી. પણ વાલ્યમોએ રાજાને ગાળો દીધી.

“ ત્યારે હવે તો તમે મારી વસ્તી તરીકેનું રક્ષણ પણ ગુમાવો છો. ” એટલું કહીને રાજા એભલ ખસી ગયો.

અને કાયરથોના રેડિક્સ લાલાળા બીલોએ વાલ્યમો પર હુમલો કરી અનેકને સંહારી નાખ્યા. બચ્યા તેટલા વાલ્યમો સદાને માટે વળા છોડી ગયા.

સાત સૈકા પહેલાનાં સમયમાં બ્રાહ્મણી સત્તાના અનર્થ સામે હામ ભીડનાર રાજા એલલનો નામધ્વનિ સોરહી તવારીખમાંથી ઊઠ્યા કરે છે અને ઔદ્ધોના એ પ્રાચીન વિહારનો સંઘાગાર, એલલના નામ સાથે જોડાઈને ‘એલલ-મંડપ’ નામથી ઝોળખાય, તેમાં ગર્ભિત ભાવે એલલના એ મહાકાર્યનું લોકોએ કરેલું રમારક શોભી રહ્યું છે.

સોરહી તવારીખનાં પાનામાં પડેલી આવી આવી ઘટનાઓ વધુ સજીવ સ્વરૂપ માગે છે. આપણા ઇતિહાસનાં તારતમ્યોનું તારણ આપણે જે અનેક દષ્ટિએ કરવાનું છે તેમાં આ પણ એક દષ્ટિ છે.

+

“ત્રણ જીવતા ગડૂદિયા”

ત્રણ જ વર્ષો ઉપર જાપાનની પ્રજાસમસ્તે અને જાપાનની રાજસત્તાએ, બેઉએ એક મળી વીર-સ્મારક કર્યું. એક પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી.

એ પ્રતિમા આવી છે: ઊંચો ઓટો: ઓટા ઉપર ત્રણ દોટ કાઢી રહેલા નવયુવક યોદ્ધા: ત્રણેના છ હાથમાં ઝાલેલી ચાર ફૂટ લંબાઈની ને ચાર તસુ પહોળાઈની એક તોપ.

સ્મારકના આ સ્થંભ ઉપર લખ્યું છે: “ત્રણ જીવતા ગડૂદિયા.”

આ ત્રણ હતા, ચીન દેશના શેંઘાઈ બંદર પર રોકવામાં આવેલી જાપાની પક્ષટનના ત્રણ પેદલ સિપાહીઓ. ઈ. સ. ૧૯૩૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૨૨ મી તારીખને પરોઢિયે એ ત્રણે જણાએ પોતાનાં શરીરોના ધુર્યા ઉરાડી દઈને પણ ચીનાઈ સૈન્યના અભેદ મોરચાની અંદર એક લાંબી નાળ્યનો ભયાનક ભડાકો કરી ત્રીશ ઘુટ પહોળો

માર્ગ ખુલ્લો કર્યો, ને એ માર્ગેથી ધસારો ચલાવી જાપાની લશ્કરે જંગી ચીનાઈ ફેજને સાફ કરી મૂકી.

ચીનના પ્રદેશોને ચાંપતું ચાંપતું જાપાની સૈન્ય કતલ ચલાવે જાય છે. એક ડેકાણે ચીની મોરચા એ શત્રુઓની ફકાવટ કરવા સફળ નીવડ્યા છે. જાપાનની યુદ્ધકુશળતા ત્યાં લાચાર બને છે. એકેય કારી ફાવતી નથી.

કાંટાળા તારથી ગૂંથેલી એવડી ત્રેવડી જાળી : જાળીની પાછળ ઠાસોઠાંસ ગોઠવી દીધેલી રેતીની ગુણોની ધાટી થપ્પીઓ. ને એવી બે ત્રણ થરી થપ્પીઓની ઓથે ધરતીમાં ખાઈઓ ખોદી એ ખાઈઓની આડશેથી મરણીઆ ચીનાઓ તોપો બંદુકોનો સતત મારો ચલાવે છે.

તારની જાળીને તોડ્યા સિવાય, ફાથળાની થપ્પીઓનો નાશ ઉડાવ્યા સિવાય, જાપાની ફેજની આગેકદમ અશક્ય છે. એ કિલ્લેબંદીને તોડ્યા જતા સૈનિકો અધવચ્ચેથી જ ચીનાઈ બંદુકોના ભોગ બને જાય છે.

ઓથ લેતા લેતા, લપાઈ લપાઈ છેક નજીક પહોંચી જતા જાપાનીઓ પણ હજુ તો જ્યાં દારૂગોળાની નાળીઓને યોગ્ય સ્થાને મુકી જામગરી ચેતાવે ત્યાં તો સનનન..... ચીનાઈ ગોળી એનાં માથાં ઉડાવી ભોગ લે છે. ચીનાઈ મોરચાની નજીક પહોંચવાની કેઠ્ઠી મગદૂર નથી રહી.

ફેશુઆરીની રાત ઠંડીતું કરવત ચલાવી રહેલ છે. સેના-ધિપતિનો આદેશ મળેલ છે કે કાલ પરાઠિયે અચૂક ધસારો

કરવાનો છે, કાં તો ચીનાઇ કિલ્લેબંદીને ભેદવી છે, નહિ તો તે દિવાલ પર સેંકડોની આહૂતિ ચઢાવી નાખવી છે. પાછા નથી ફરવું.

ઝીણે દીવે ભખાની ખાઈમાં ત્રણ જીવાનો ભગે છે. મોં પરથી હજુ માતાનું દૂધ સુધાયું નથી. હોઠ ઉપર પત્ની-ઝોનાં છેલ્લાં ચુંબનોએ મુકેલી લાલપ ભણે હજુ ભીની ભીની છે. ખાઈની દિવાલોના ઝોળા એવાં ત્રણ મીઠાં મોંની ઉપર મૃત્યુની આંગળીઓ ફેરવે છે. ત્રણ જીવાનો વિચાર કરે છે.

શો વિચાર કરતા હશે? અન્ય સહુથી સવાયું પોતાનું શરાતન જ ખતાવવાનો વિચાર?

દેશખાંધવોનું આખું દળ કટક નાશ પામી જાય તેના કરતાં આપણા ત્રણના ભોગે જ એ સહુને ઉગારી લઇએ એવો કોઈ વિચાર?

કે એક રાષ્ટ્રની શોણિત-ખ્યાસ, ખીજા રાષ્ટ્રને ખાઈ જવા માટે પોતાના હોઠ ઉપર જે ‘દેશપ્રેમ’ની મધુર લાલી લગાવે છે તેવા કોઈ દેશપ્રેમ ઉપર ખતમ થઈ જવાની પશુતા જ તે ત્રણેનાં હૃદયોમાં જાગતી હતી?

કોણ જાણે! કોઈને નથી ખબર, કે એ ત્રણેના મધરાતના મનસુખા શા શા હશે.

પરોડ થયું. ત્રણે જીવાનોએ ખાઈનો મુકામ છોડ્યો. કોઈ ન જાણે તેવી ગુપ્ત રીતે દોડ્યા. હાથમાં સળંગ પ્યાર પુટ લાંબા અને ત્રણ તસુ પહોળા વાંસની લાંબી, વજનદાર નાળી હતી. નાળીમાં ઠાંસોઠાંસ દારૂગોળો ભર્યો હતો.

અને-અને-એ નાળીની જામગરી સળગી ચૂકી હતી.

સળગતી જામગરી સમેત નાળી ઉઠાવીને ત્રણે જુવાન દોડ્યા, બિલ્લી-પગલે દોડ્યા. લપાતા લપાતા સામેથી ચાલી આવતી ગોળીઓની ઝડીઓને ચુકાવતા ગયા. અને છેક કિલ્લેબંદીને પહોંચી ગયા ત્યારે આંહી જામગરી પણ નાળીના છેક કાન સુધી પહોંચી ગઈ. એક જ મિનિટ મોડું થયું હોત તો નાળીનું ફાટવું નિરર્થક જાત.

નાળી ફાટી, તોપ ફાટે તેટલો મોટો ભડકો થયો, ચીનાઈ કિલ્લેબંદીના ડ્રગ્સ થયા. ત્રીસ ડ્રગ્સો માગે મોકલો પડ્યો.

એ માગેથી ચીનાઈ સૈન્ય ઉપર ધસતા જાપાની સૈનિકો ત્રણ માનવીઓનાં વેરણુ છેરણુ થઈ પડેલાં અંગો જોતા ગયા.

ત્રણેનું મૃત્યુ રાષ્ટ્રપ્રેમના અલિદાન રૂપે ઉજવાયું, ત્રણેનાં આલખચ્યાં માટે પ્રજાએ ગંજલવર ફાળા કર્યા. ત્રણેની માતાઓને શહેનશાહ મિકાડોએ વીરોની, દેશભક્તોની માતાઓ કહી ધન્યવાદ મોકલ્યા, ત્રણેની શહીદીનું સ્મારક જાપાની પ્રજાની ચિરવંદનાનું સમાધિમંદિર બન્યું : ‘ત્રણ જીવતા ગૂઢિયા.’

ત્રણ જીવતા ગૂઢિયા ! ત્રણ વીરોનું આત્મસમર્પણ ! ત્રણ સિપાહીઓની રાષ્ટ્રભક્તિ !

કોને માટે ? શાને માટે ? માતૃભૂમિના કયા ઉગારને માટે ?

નહિ-એક નિરપરાધી પાડોશી રાષ્ટ્રના સંહારને માટે :

હરકરવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ નામે જાણીતા થયેલા બે જાપાની
દેવોના સત્તાવિસ્તારને માટે.

મરેલા ત્રણેના આખરી મનોભાવ, કાણ જાણે, ક્યા હશે.

પણ આ સ્મારકો, સમાધિ-મંદિરો, કીર્તિસ્થંભો, ને
ધન્યવાદોમાંથી કેવી એક કંઈ જાણતા વિલાપ કરે છે.

મહત્વાકાંક્ષા ! જમાને જમાને તને આવી લક્ષિત સાંપડી
છે. નવીન એમાં શું છે ?

હીંગાષ્ટકની કાકડી ગળા હેઠળ માંડ માંડ ઉતારીને પછી હું બિઠાનામાં પડ્યો. વર્ષભરના વાફમયનું મારું અવલોકન ગુજરાતની રહીમાં રહી એક પણ ચોપડીને ચુક્યું નથી એની મને ખાતરી હતી. તેથી મને થાકની તેમજ સંતોષની ઊંઘ આવતી હતી, પણ એક તો હું વિવેચક રહ્યો એટલે અપચો અને બાદી મારાં નિત્યનાં વહાલસોયાં કુટુંબીઓ છે. તે બીજું આજે મારા અવલોકનની તારીફ સાંભળીને પ્રેક્ષક શંખે મને જમવા નોતરી જરા આગ્રહભરે પત્રવેલીઆં જમાડેલાં, તેથી મારે હીંગાષ્ટકની ફાફી જરા મોટી લેવી પડેલી. પરિણામે ગડબડાટ કંઈક વહેલો શરૂ થઈ ગયો. શાંત મગનમાં આવાડની વાદળી ચઢે તેમ મારા જઠરમાં આફરી ચઢી. અને એકાદ કલાકની નીંદ પછી મને લાગ્યું કે મારા ઓરડામાં કશીક ફડાફડી થઈ રહી છે. આ શું? આ પક્ષીઓ ક્યાંથી?

થોડેથોડ પક્ષીઓ: સફેદ, ગુલાબી, આછાં પીળાં, વાદળી,

લીલાં: કોઈ વાંલ વાંલ લાંબાં, કોઈ પુટની પહોળાઈનાં, લિન લિન કદનાં, આખે શરીરે કાળા કાળા મોકોડા બાજેલાં: પ્રત્યેકની ઉપર કોઈ મનુષ્યો બેઠેલાં: વિશેષ અર્ધનમ્ સ્ત્રીઓ બિભેલી: દારૂના સીસા પડેલા: દવાના બાટલા લટકે.

કોઈને આખે શરીરે લજ્જામાં કે સેવ મરમરાનાં ડાઘા, કોઈકોઈની અંદરથી પાંઉરોટીની લલક છુટે, કોઈ વળી મસાલાની તીખી બદબો છાંટે છે.

તમામ મારા મેં ઉપર પાંખો લગાવી બૂમો પાડતા હતા: “ભઠ ! ભઠ !”

મેં બેબાકળા થઈને પૂછ્યું કે ‘મુરબ્બીઓ, તમે કાણુ છો?’

જવાબમાં દરેક પક્ષી બોલી બીડ્યું: “અમો ! અમો ! અમો !”

“પણ ‘અમો’ એટલે કાણુ?”

“અમો એટલે કાણુ?” તમામે પાછી ફડાફડી માંડી, “અમોને નથી ઓળખતો ને મોટો વિવેચક થયો છે! સવાર પડતાં તારા પીછડાં નહિ ખેરી નાખીએ બચ્યા ! ‘અમો’ શબ્દથી તો માંધાતાઓનાં કલેજાં ધ્રજે છે, સત્પુરુષો નાસી જાય છે, લલસલાઓ અમારા મુખના બે પ્રશસ્તિ-બોલ સારુ અમારા ચચાર દાદરનાં પગથિયાં ધસે છે, એવા ‘અમો’ ને તું ઓળખવાની પણ ના કહે છે પામર !”

“અહોહો ! ઓળખ્યાં ઓળખ્યાં. આપ તો વર્ત-માનપત્રો.”

“ અત્યુક્તિ મ કર. એ કામ અમો માટે જ રહેવા દે. અમોને માત્ર ‘છાપાં’ કહીને બોલાવ. ”

“ વાર ! કૃપા કરીને બેસો. સ્વસ્થ થાઓ. ”

“ સ્વસ્થ ! ‘અમો’ સ્વસ્થ ! ‘અમો’ ને અને સ્વસ્થતાને શા સંબંધ ! અમો સ્વસ્થ થશું તો જગતનું શું થશે ! ”

“ તો છો ને કુદાકુદ કરો. ફરમાવો, અત્યારે આપને સર્વને કંદોર્ડની, ગાંધીની, ભડીઆરાની, ઈત્યાદિ દુકાનોના સુખશય્યા છોડીને શા માટે મુજ રંક ગૃહે બિતરવું પડ્યું છે ? ”

“ ૧૯૩...ના વાહ્મયમાં તેં અમોને કેમ નથી સંભાર્યાં ! ”

“ પણ મુરખીઓ ! તમારે ને વાહ્મયને શું લાગે વળગે ? ”

એક ડાઘીઆ જેવું છાપું બોલી બિઠ્યું : “ ચીંધરા જેવી ચાર પાનાંની બાઈન્ડીંગ કરેલ ચોપડી તે વાહ્મય, અમારાં લખાણોમાંથી બિડીને પુસ્તકાકારે પ્રગટ થનાર કચરાપટ્ટી થોયું તે વાહ્મય, ને અમો શું રોજનાં અધશેરીઆં થોયાં લખી લખી જખ મારીએ છીએ ! ”

“ માફ કરજો—”

“ ચુ—પ ! વારંવાર મારી માગવાનું અમો માટે રહેવા દે. ”

“ વાર વાર ! પણ જુઓને ભાઈ, તમારું આયુષ્ય જ કાં સાંજ સુધીનું, બહુ તો સાત દાંડાનું, ને બહુ બહુ તો એક

મહિનાનું: તમારા અદ્વૈતી ધસડોળામાં ન ક્યાંય ભાષા-
શુદ્ધિ, ન સાહિત્યશુદ્ધિ, ન શ્રમ, ન તપ, ન તિતિક્ષા ન
સંયમ, ન વ્યાકરણ, ન સાચો લેખ...”

“હેં ! હેં-હેં ! હુ-હુ-હુ” એવો એક શોર ઊઠ્યો.
છાપાંઓએ નૃત્ય માંડ્યું, એક પછી એક છાપું બીજાને ગળી
જવા માંડ્યું, ને છેલ્લે જે રહ્યું તે સળગી ઊઠ્યું.

એ ભડકામાંથી એક માનવ આકૃતિ સન્નિવા લાગી.
ભડકો ચાલ્યો ગયો. માનવી સ્પષ્ટ દેખાયું.

ખુંસી પર બેઠેલું, ટેબલ પર ઢળેલું, પસીને રેખાએ,
ચોર જેવી આંખો, ગાલમાં ખાડા, લમણે ટેકવેલો ડાબો હાથ,
એ હાથમાં અરધી સળગેલી સિગારેટ, જમણા કરમાં કલમ:
કલમ બાજુે કાઠી સમજીની ચાંચ મુઠ્ઠાં ડોલી રહી હાથ તેટલી
ઝડપથી લખી રહી છે.

સામે પડ્યો છે એક ચહાનો કપ, એક ગંધાતી પાનપટી,
ઠેર ઠેર રાખની ઢગલીઓ.

નીચે ક્યાંક યંત્રમાળ પ્રસવ-વેદનાની કીકીઆરીઓ પાડે
છે. ઘંટડીના શોર પટાવાળાઓની ઝોલે જતી આંખોને હેખ-
તાવે છે. ટેક્ષણની ટોકરીઓ જગતમાં કાઠી લાય લાગી
હોવાનો ભાસ કરાવે છે.

આ દેખીને હું ચોંક્યો. મને એ લખતું માનવી કાઠી
કાળી ચૌદશની સ્મશાનરાત્રિમાં ચાલતી તાંત્રિકની સાધનાના
નર-બલિ જેવું લાગ્યું.

મેં એતું લલાટ પંપાળ્યું. મારો હાથ દાઝ્યો. એ ખદ-ખદતા ચર જેવા કપાળમાં કશોક સળવળાટ થયો.

“તારા કપાળની ખોપરી નીચે આ શું સળવળે છે?” મેં એને પૂછ્યું.

“એક સ્ત્રી અને એ બાળકો.” એણે ઉંચે જોઈને જવાબ દીધો.

“ક્યાં છે એ?”

“છે તો અહીંથી પાંચ ગાઉ પરના એક પરામાં.”

“દિવાનો છે કે શું?” મેં પૂછ્યું “અહીં ક્યારનો બેઠો છે તું?”

“એકસો ને બાવીસ વર્ષોથી.”

“શું કરે છે?”

“લોહીનું પાણી કરું છું. ફેફસાંને ક્ષયનાં જંતુઓનો મધ-પૂડો બનાવું છું. પત્નીને અને બાળકોને શેકી શેકી ખાઉં છું.”

“તું વાહ્મ્ય સર્જે છે?”

“એ તો નથી જાણતો હું. પણ રોજરોજ, પલે પલે વિશ્વના નવવિચારો ને નવઅંદાલનોના મારા મેજ પર ખડકાતા ઢગલાને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવા જતાં મારા માયાની ખોપરી ફાટતી મેં અનુભવી છે. રસ્તે ચાલતું માનવી ઝટ ઝટ સમજીને વાંચી લ્યે એવું ભાષા-ઘડતર કરતાં કરતાં મારા પેટમાં ભાખો બીડીઓ ને હજારો ચહાના પ્યાલા રેડાયા છે. કોઈ કોઈ વાર ઉમ્મરે બળતા આ કલેવરને ટકાવવા મેં પ્યાલી બે પ્યાલી—”

“વાર ! વાર !” મેં સુઘાઈને વચ્ચે પૂછ્યું: “તે આટલું બધું ક્ષણભૂવી જ શા માટે લખ્યા ક્યું?”

“જગતના ચિરંભૂવી પ્રવાહને વહેતો રાખવા માટે.”

“વાહ ! આતું સૂત્રમય વાક્ય તું બોલી શકે છે?” મને વિસ્મય થયું: “તારું નામ?”

“મારે નામ છે જ નહિ, એકાદ તંત્રીના નામની નિત્ય-જલતી જ્વાલામાં મારાં અનેક નામો ખાક થયાં છે.”

“ત્યારે તો ‘અંથ અને અંથકાર’ના કોઈ જ ખંડમાં તું અમર નહિ બનવાનો. એ તો ફીક, પણ તું હંમેશાં ગરમા-ગરમ થઈને શા સારું લખે છે?”

“માલિક કહે છે કે છાપું ખપતું નથી. વેચાણ કમતી થશે તો રટાફ ઓછો કરશું, તે માટે.”

“તું મહાસલાવાદી છે? કે સામ્યવાદી?”

“હું કશા જ વાદનો અનુયાયી નથી. હું તો છું સ્વાર્થ-સંગ્રામમાં કોઈ પણ એક પક્ષેથી લડી કપાઈ જનારો ભાડૂતી સિપાઈ.”

“સામાવાળાને ગતીય શસ્ત્રોથી લોહીલોહાણ કરવામાં તને શી મળ પડે છે?”

“સામાવાળાને? નહિ. એ શસ્ત્રો હું મને પોતાને જ મારું છું. બિન બિન શરીરો રચીને હું જ પરસ્પર મારું જ લોહી છાંટું છું. હું તો એકનો એક જ છું. જીવવા માટે જ જૂજવા મારા દુઃક-દુઃકાને લડાવું છું.”

“ તારી છપાકની જોડણી તો જરી જો ! તારાં લખાણોની છાતી પર ચડતી જાહેર ખબરો તો નિહાળ. તારા તરજુમા ને તારા અહેવાલોની કટંગાઈ તો તપાસ. ”

“ વિવેચક ! ” એ માનવીએ ખાંસીતો એક બડખો યુક્ટો પછી સિગારેટની એક ધુંટનાં ધૂમ્ર-ગુંચળાં ચઢાવતાં હસીને કહ્યું : “ ભાષા, વિચારો, રૂપ, રંગ, ઉદાવ, વગેરે માટે મેં આજે એક સૈકાથી જે ક્યું છે તેનો ઈતિહાસ એક દિવસ લખાશે. તે દિવસે તમે એને વાકમયનો ગ્રંથ કહી અવલોકજો ને મેં શું ક્યું છે તેનું માપ કાઢજો. અત્યારે તો માલિકના મોંયે ‘ સાહિત્ય-વાયડો ’ ગણાઈ હાંસી પામતો, ને સાક્ષરોની પરિષદોમાં ‘ લેસાગુ ’ લેખાઈ હડધૂન થતો, પશુ ને પક્ષીની વચ્ચે વડવાંગડા જેવો હું મારા લોહીનું પાણી કરે છું. તમારી વાર્ષિક આલોચનામાં મારું નામોનિશાન છે ન આવતું. હું તો જાગું છું ને જાગ્યા કરીશ, મારી સ્ત્રીના ને મારા બાળકના પેટને ખાતર.

યંત્રોની કાકીઆરી બોલી, માનવીએ લખવા માંડયું અને એ એકમાંથી મને સેંકડો હાડપીંજરો નીકળતાં, લથડીઆં લેતાં નજરે પડ્યાં.

હું જાગ્યો ને વિચારમાં પડ્યો.

વતંમાનપત્રોનો ફાળો વાકમયમાં ખરો કે નહિ ? આ તંત્રીઓ ઉપતંત્રીઓએ ભાષાનું ઘર ને વિચારઘર ક્યું કહેવાય કે નહિ ?

વિદુષક : કંપોઝીટર : સાહિત્યસ્વામી

“મારા બાપ (જેનું ખરું નામ મને લાગે છે કે કૌક-માન હતું) તે તુર્કસ્તાનના ગવર્નર-જનરલ અને એમની દાસી દારીઆનો હરામ—પુત્ર હતો. હું ૧૮૯૫માં જન્મ્યો કે ૧૮૯૬માં, તેની મને નક્કી ખબર નથી.”

આ શબ્દોથી રશીઅન નવલેખક ધ્યાનોવ પોતાની ટૂંકી જીવનકથા આપે છે.

“ગામડાની નિશાળમાંથી નાસી જઈને હું એક સર્કસમાં વિદુષક બન્યો. ત્યાં મને પેટ પૂરતું ખાવાનું નહોતું મળતું. થોડા વખતમાં જ સર્કસના જીવનથી હું ધરાઈ ગયો. મારા કાકાએ મને ખેતીવોડીની નિશાળે મૂક્યો. શાળાના ગણ-વેશમાં ચક્રચક્રતાં પીતળનાં બટનો અને વિદ્યાર્થીઓની મોહત્તી જાંઘળી વિશે ગામમાં ચાલતી બહુભોઈ, એ એ મારાં આ શ્લેષા પ્રત્યેનાં ખાસ આકર્ષણો હતાં.

એક વર્ષમાં હું ત્યાંથી પણ નાહો. એક હાટડીએ તોફારી મળી. તે પછી છાપખાનામાં રહ્યો. ૧૯૧૨ થી ૧૮ સુધી હું

કંપોઝીટર રહ્યો. પણ ઉનાળામાં તો સર્કસની કંપનીઓ જોડે ભ્રમતો. ઘણા ઘણા ધંધા બદલ્યા કર્યા. કુતૂહલથી નહિ, પણ કંટાળાની શક્તિને કારણે હું દેશભરમાં રજા બનીને ધુમ્યો.

વાંચતો પુષ્કળ, હુમાથી લઈ સ્પેન્સર સુધી, ટ્યુકડી વાર્તાઓથી લઈ ટોલ્સ્ટોય સુધી, પણ પુસ્તકોની છાપ મારાં મન પર ઘાટી ન પડી. વાંચતો હતો તે તો કંટાળો દૂર કરવાને કારણે, કેમકે દારૂ તાડી હું પીતો ન હતો. મારા દારૂડીઆ બાપે મારી મા ઉપર એવા તો ત્રાસ વર્તાવેલા, કે જેને જોઈ આઠ વર્ષની ઉંમરે મેં દારૂ-તાડી બહાર બીડી ય ન પીવાનું નીમ લીધું હતું, (એ નીમ મેં ૧૯૧૯ સુધી પાળ્યું.) ને હું સ્ત્રીઓથી ડરી દૂર નાસતો.

૧૯૧૬માં મારા પહેલો લેખ એક છાપામાં છપાયો. બીજો મેં એક માસિકમાં મોકલવાની હોંમત કરી. જે અઠવાડિયા પછીનું એક પ્રભાત મારા જીવનનું સુખીમાં સુખી પ્રભાત બની ગયું. છાપખાનાના ભેજવાળા ભંડકમાં, જ્યાં હું કંપોઝીટરનું કામ કરતો હતો, ત્યાં આવીને ટપાલીએ મારા નામનો પોષ્ટાર કર્યો ને મારા હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો.

એ હતો મેક્સીમ ગોર્કીનો કાગળ. મારા સાથીઓએ એ વાંચવા ટોળે વળીને મને વીંટી લીધા. સહુએ ત્યાં ને ત્યાં નક્કી કર્યું કે હું એક મહાપુરુષ હતો. અમારા મેનેજરનો પણ આવો જ મત પડ્યો. અને આ મહાપ્રસંગના ઉજવણી સારુ એમણે અમને દસ રૂપિયા એડવાન્સ તરીકે આપ્યા. દારૂ પી પીને તમામ ચકચૂર બન્યા. ને હું ચકચૂર તો બન્યો-પણ દારૂ મીઠા વગર.

પંદર જ દિવસમાં મેં ઉપરાછાપરી વીસ વાર્તાઓ લખી કાઢી. તેમાંની કેટલીક મેં ગોર્કીને મોકલી, ગોર્કીએ મને જવાબમાં લખ્યું કે હવે વધારે લખતા પહેલાં વધુ અભ્યાસ કર અને વાંચન વધાર.

તે પછીનાં બે વર્ષ સુધી મેં અક્ષર પણ ન લખ્યો. બાકીના આખા જીવનમાં હવે કદી નહિ વાંચું તેટલાં તો પુસ્તકો વાંચી કાઢ્યાં.

પછી દેશમાં આંતરવિગ્રહ મંડાયો, હું સાહિત્યને વીસર્યો. ભાષણભેરીમાં પડ્યો, રાજકારણી લેખો ઘસડવા મંડ્યો, ને છેલ્લે રાષ્ટ્રીય લશ્કરમાં ભરતી થઈને લડાઈ લડવા ગયો.

લડવા તો ગયો એવી ભગ્ય ભાવનાથી કે માનવજાતનું સુખ જોખમમાં પડ્યું છે. પણ કહેતાં શરમ આવે છે કે ડરીને હું યુદ્ધમાંથી રપુચક થઈ ગયો, ને જંગલોમાં છુપાયો.

રશીયા સ્વાધીન બન્યા પછી ૧૯૨૦ માં ગોર્કીએ મને લેનીનગ્રાડ નગર સુધી પહોંચતો કર્યો. પ્રથમ તો હું ભૂખે મરે મરે થઈ ગયો. ગોર્કી તો મોસ્કોમાં હતા, ને હું અહીં લેનીન-ગ્રાડમાં કાઢને ઝોળખતો નહોતો.

ગોર્કી જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે મને હાથ કર્યો, ને મને પેટ ભરીને ખવરાવ્યું. ખાતાં ખાતાં હું શરમીદી બન્યો ત્યારે ગોર્કીએ એની મૂછના થોભા જેવા જ બથ્થડ, ધીંગા, ધીરા અવાજે મને કહ્યું હતું કે “ હરકત નહિ હરકત, ખા તું તારે ખા, ભુખડી-બારશ ! ”

મુરખીઓના માયાળુપણા ઉપર મને કદી જ વિશ્વાસ નહોતો, મને એમાં હંમેશાં આશ્રયદાતાપણાની જ ગંધ આવતી. પણ એવી તો મારી અનેક માન્યતાઓને ગોડાંએ ઉથલાવી પાડી છે.

મેં સંખ્યાબંધ ચોપડીઓ લખી છે, ને મને લાગે છે કે લેખક બનવામાં બહુ મજા નથી. ખીજા લોકો વધુ સારી રીતે જીવન જીવે છે; તેઓનાં સુખો, આનંદો વધુ સરલ ને સંખ્યાબંધ હોય છે. તે છતાં જીવનની અનેક વાતો મને સુખ ઉપજાવે છે, અને મારા મનને હું જ્યારે પૂછું છું કે મારે શું દુઃખ છે, ત્યારે મને કશો જવાબ જડતો નથી.

તાણુખો ક્યાં હતો ?

જગત માનતું હતું કે એ દેશની વાણી મરી ગઈ છે. સાહિત્યની લેખિની પર ચડી શકે તેવી ભાષા એ દેશની કને હોઈ જ ન શકે !—એ તો ભૂતકાળમાં “ હતી ! ”

એ માન્યતાને ઉથલાવી પાડવા અને પોતાની માતૃભાષાના પુનરુત્થાનનો પડો વળાડવા એક માણસ જિભો થયો. એનું નામ ઓટો પીક : માતૃભૂમિ ઝેકારલોવેકીઆ; માતૃભાષા એક સાહિત્યની.

કેક વર્ષો સુધી એણે દરિયાપારના દેશો ખેડ્યા, પોતાની ભાષાનું નવતર સાહિત્ય દેખાડ્યું, ને ઢોલ પીટ્યો કે “ જુઓ, ‘ એ તો હતી ’ એમ નહિ; એ તો આ રહી; જીવત જગત અને નવસમૃદ્ધિવંતી. ”

ખરું છે કે પૂરી એ સદીઓ સુધી એક ભાષા ખતમ બનીને દફનાઈ ચૂકી હતી. ૧૬૨૧ ના કોઈ યુરોપી યુદ્ધમાં એ એક નામની સારી પ્રજા જ નકશા પરથી ભુંસાઈ ગઈ. ઇતિહાસે એના નામ ઉપર ધૂળ વાળી દીધી. જે રાષ્ટ્ર હતો

તે આરટ્રીઅન મહારાજ્યનો દુકડો ખતી રહ્યો. એક ભાષાને એ વિજેતાએ કાયદો કરી દબાવી દીધી.

જીવતી રહી : એ ફક્ત ગામડીઆ ખેડૂતોનાં ઘરોમાં ને ખેતરોમાં : ભાંગીતૂટી ધરગથ્ય ખોલીને રૂપે : ભારેલો એ ભાષા-તિખારો ત્યાં જલતો રહ્યો.

પણ મુએલી ભાષામાં પ્રાણ હંમેશાં રાષ્ટ્રની નવજન્યુતિ જ ફૂંકે છે. એક પ્રજાનું પણ એવું જ બન્યું. એક સૈકા ઉપર એક પ્રજાના રાષ્ટ્રભાવે પ્રથમ પ્રકમ્પ અનુભવ્યો.

એ રાષ્ટ્રભાવે આત્મોચ્ચારને સાફ જળ્યાન માગી. રાષ્ટ્રીયતાના ભક્તોએ પેલો તિખારો : હુંદયો-ગામડીઆની ખોલીની અંદર : હુંદીને પછી ધીરે ધીરે હાથે અને પંખો કર્યો. તિખારો હતો તેમાંથી આંચ એતાઈ.

એ હિણાએલી સુંવાળી ગ્રામ્ય ખોલીને સાહિત્યની ભાષા બનાવનાર જીમ્મેશનો પ્રેરક પુરુષ એક અદના રકુલમાસ્તર જોસફ જંગમાન હતો. ડૉક્ટર જહોનસને જે કામ અંગ્રેજી ભાષાને માટે કર્યું તે જ કામ જંગમાને એક ભાષાનું કર્યું. એણે રાષ્ટ્રભાષાના : શબ્દોનો એક કોષ બનાવ્યો.

પરંતુ ભેદ આટલો, કે જહોનસનની સામે તો એક સુવિકસિત ભાષાનું ખેતર તૈયાર પડેલું હતું. જંગમાન તો આપડો ભટકતો હતો એક કસહીન, કંગાલ અને વિદેશી શબ્દોનાં જાળાં તળે ઢંકાયેલ ખારાપાટ જેવી ભાષા-ભૂમિમાં.

એણે શું કર્યું ? જુના પુરાણા એક સાહિત્યને ખોદી

અહાર કાઢ્યું. તેમાંથી તેમજ ખેડુતો ગોવાગોની તળપદી બોલીમાંથી એણે શુદ્ધ એક શબ્દો વીણ્યા.

આ શબ્દોને શું એણે એમ ને એમ સ્વીકારી લીધા ? ના, એ જુના શબ્દોમાં તેમજ પ્રયોગોમાં પડેલી વિચાર-વહનની તાકાદ, જુખી, તેમજ કાવ્યમાં એને જીલવાની યોગ્યતાનું માપ એણે દેશી સાહિત્યવિભૂતિઓનાં ભાષાન્તરો કરી કરીને કાઢ્યું.

એવી પદ્ધતિથી એક ભાષાનું ખમીર પુરવાર કરનારો ખરો ગ્રંથ તો મીલ્ટનનો 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' નામનો કાવ્યગ્રંથ નીવડ્યો. એનું ભાષાન્તર જંગમાને ૧૮૧૧માં પ્રસિદ્ધ કયું. એ અનુવાદની ફતેહ એટલે કે એક સાહિત્યના નવસર્જન-યુગનું મંગલ પગલું.

જંગમાનનો સાદ ફોગટ ન ગયો. તત્કાળ ખાતરી થઈ ગઈ કે રાષ્ટ્રનો પ્રાણ કેવળ પોતાના ઉચ્ચારણની વાણીની જ રાહ જોતો તલપાપડ બિબો હતો. ઓગણીસમી સદીની પહેલી પચીસીમાં એ આત્મોદ્ધારનો પ્રારંભ થયો—નવાઈ નથી કે એ પ્રારંભ બિર્મિકાવ્યો તથા મહાકાવ્યોથીજ થયો. બીજી પચીસીમાં તો ગદ્ય પણ આવી પહોંચ્યું.

મહાયુદ્ધને પરિણામે એક પ્રજાને સ્વાધીનતા મળી. શુદ્ધ લોકશાસન મળ્યું. એ સ્વાધીનતાએ પ્રજાની સાહિત્યદષ્ટિને વિશાળ પટ અપાવ્યો. એક સાહિત્યકારો સ્થાનિક તથા રાષ્ટ્રીય જીવનના સીમાડા ઓળંગી જગતભરની ભોમને નિરખવા નીકળ્યા. અને આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્યની અસરોમાં અંધકાળાયા.

આત્માની ઐરણ ઉપર

લક્ષ્મી ! કોની સાથે લક્ષ્મી ?

તમારી કોઈ સમોવડની સાથે—સમોવડ નહિ પણ ચડીઆતી સાથે: જીવનયુદ્ધમાં તમને ટકાડી રાખે ને પાનો ચડાવે એવી કોઈક; જીવનના શોણિત—ધ્વજકાર અને રોમાંચ અનુભવવામાં તમને સહાય કરે એવી કોઈક; દયેહૃદયના વેદના—થડકાર તમને કાન પર ઝીલવા આપે એવી કોઈક; અને જીવનનો આ કિનારો કદાપિ તમારાથી એને વહેલો છોડી જવો પડે તો પોતાની પાછળ પુષ્પની સુગંધ તથા સંતની પાવનકારી પ્રભા મેલતી જાય એવી કોઈક...એવી સાથે લક્ષ્મી કરજો. નહિતર તો બહેતર છે કે.....ખીજ ચાહે તે રીતે ચલાવી લેજો.

x

ખીજો અવાજ :

આવી સ્વપ્નચેલછાને ત્યજ દે યુવાન ! જીવનનો સાચો પ્રદીપ ભલે પ્રેમ હો, પણ યુગયુગોથી આ સારીય દુનિયામાં સ્ત્રીપુરુષોને એક યા ખીજે કારણે એ પ્રેમના દીવડા વિના જ

પરણુ પડ્યું છે. કાળસિંધુનેા હરએક યુગ લાખો માનવ-
દેવાંની યુદ્ધભૂમિને જ્નેતો આવે છે. એ પ્રત્યેક હૃદયમાં
કાઈ ન જાણી શકે તેવાં સમરો ખેલાયાં છે. એ પ્રત્યેક સમરભૂમિની
અધારી ખાઈઓમાં અદીઠ મુડદાં સંધરાયાં છે. તારીય એ
ઊંડી હૃદય-ખીણને ગોપવી રાખીને ઓ મૂખ ! પ્રેમ વગર
પરણી લે, પરણી લે.

x

અપરાધીને દેખી તું હસે છે ? તિરસ્કાર કરે છે ? જ્ને
ભૂલી જવા માટે તું હજારો રૂપીઆ ખર્ચવા ખુશી હોય એવું
શું એકાદ આચરણ તારા જીવનમાં નથી છુપાઈ રહ્યું ? રાત્રિએ
બિજાનાને ઓસાંકે જ્યારે તારું માથું ઢળે છે ત્યારે શું તું
પ્રાર્થના નથી કરતો કે ઓ અધંકાર ! આ એક ભૂલ પર
ઢાંકણ કર ! માટે ભાઈ, રહમ દેજે ! પડેલાંને, ભાંગી ભુક્ષો
થયેલાંને, પારકા અપરાધનું નિમિત્ત બની બેઠેલાંને, પાપીને,
સર્વને રહમ દેજે !

અદના માણસની પણ નોંધપોથી કે કાગળચિઠ્ઠી તું જ્યારે
ચોરી ચુપકીદીથી ઉધાડતો હોઈશ ત્યારે તને નિર્ભજજને, તને
મતલબીનેય ઘડીલર તો એમ થઈ જતું હશે, કે તું આત્માના
શયનમંદિરમાં ડોકિયું કરે છે-કે જ્યાં જોવાનો હક્ક ફક્ત એક
ધર્મરનેજ હોઈ શકે.

x

એક વિધુર વૃદ્ધની રાજપોથીમાંથી:

“ આપણો પુત્ર મારા પ્રેમનો પડધો પાડી શકતો નથી.
જુદો રહેવા ચાલ્યો ગયો છે. મને આશા હતી કે બાપની

એકલતા દેખીને એનું દિલ દ્રવશે. પણ નહિ; મારે દુઃખ ન લગાડવું ઘટે. કુદરત તો હમેશાં સન્મુખે જ મીટ માંડે છે, પછવાડે નહિ. કોઈ પણ પુત્ર માતૃપિતાના જોટલો પ્રેમ કદી અનુભવી શકે નહિ. જીવનનો એ નિયમ જ છે. માટે એા પરલોકવાસી વહાલી ! આપણે માવતરોએ જ મનને વાળવું રહ્યું ! ”

x

પ્રણયના પ્રથમ મિલનનું એક શબ્દચિત્ર:

“ એક પલમાં તો પ્રકાશના ચમકાર પેઠે સ્ત્રી પુરુષના હૈયા ઉપર ઊછળી પડી. બીજી પળે તેના હાથ પેલાના કંઠની આસપાસ લપેટાઈ ગયા, મોંમાં મોં પરાવાયું અને—દુનિયા આખી ઓગળી ગઈ. ”

x

મને લાગે છે કે દુનિયાના આરંભથી લઈ આજ સુધી એવો એક પણ મહાપુરુષ નહિ થયો હોય કે જેને એકાદ કોઈ સ્ત્રીએ સાચે સ્વરૂપે ન પારખ્યો હોય. એ સાચું સ્વરૂપ એટલે ? સ્નેહનાં ટાયલાં ખેંચતો વેવલો છોકરો !

x

મોતની રાત

સંહારતો સંહારતો એ ગાય છે. ગત મહાયુદ્ધમાં એ લશ્કરી અમલદાર હતો. સરકારી વિમાનસૈન્યમાં એ એક વિમાનનો સારથી હતો. એનું કામ રાત પડતાં શત્રુ-પ્રદેશ ઉપર હવામાંથી બોમ્બો વરસાવવા જવાનું હતું. સ્વાનુભવને એણે કાવ્યમાં ગાયો.

૧

સંધ્યા-કાલ

ફડફડીને મરી જાય છે.

આભની ઘેરાતી કાળશમાં

ચંદા-પરી સળગે છે.

ફળફળતા શરાબ જેવા

જાંબલીરંગી તારલા

રાત્રીના ઝળંઝળાં પછેડા પર

ઝખૂક ઝખૂક કરે છે

૨

પ્રત્યેક રૂપેરી માર્ગ ઉપર
 ધક્કાં દડકાં, પેટ ધસતાં
 નીકળી પડ્યાં છે.
 ચીખરી ને ધૂવડ બોલે છે.
 જૂક્ષોની આસપાસ,
 વેગીલાં ચામાચીડિયાં ચક્ર ફરે છે,
 ખેતરોના ઉંદરડા દરમાંથી નીકળી રહેલ છે.

૩

હું યે નિશાચર પંખી—
 મારે યે હવે ચક્રર ચઢી
 આકાશે ઊડવાનું :
 ને એ અંધારા પ્રદેશ ઉપર
 નિર્દય, છુે હાથે, ભરી દાઝે,
 ઝેરના ગોળા વેરવાના !

૪

રાતનાં જીવડાં—
 કંસારી ને વાંદા—
 ચક્રર ફરતી પાંખે
 સંધ્યાના હૈયામાં

ઉદાસીના સ્વરો ભરે છે.
મારી યે રાત-ફેરીમાં
આ પાંખાળાં એ-જીનો રાત્રિને વીધે છે
તેમ તેમ હુંયે એક જન્તુ શો
મારા વિલાપ-સ્વરોને હવામાં ભરે છું.

૫

હું વરસાવું છું
મૃત્યુ, રૂઢ, વેદના :
ઓહ ! મારાં સંહારેલાંઓ,
જીવતાં રે'જો-જીવતાં રે'જો !
તમને હું નથી ઓળખતો;
મેં તો આંખો મીચીને માર્યા છે;
અણુજાણ્યાં હૃદયોમાં અકલ વેદના ભરી દીધી છે.

૬

આકાશમાંથી આવો સંહાર વેરવા
મને આદેશ દેનારા ઓ યુદ્ધ !
હજારો લ્યાનતો હોજો તને !
ઓ શાંતિ-તારલા !
પૂર્વમાં જલદી ભીગજો
કે મુજ જેવાના સંહારક હાથથી
માનવી પરિત્રાણ પામે.

નવાં પ્રકાશનો

[૧૯૪૩-૪૪]

૧. પુનરાગમન ખં. ૧-૧ (હરજીવન સોમૈયા)
મવાલીજીવનની નવલકથા ૫-૮-૦
૨. કાંટાની વાડ (હોલ કેઇન)
ઝત મહાયુદ્ધની વેદનાનું કૃષ્ણ (નવલકથા) ૨-૮-૦
૩. લીકું મેં ગામડું જ્યાં-(રતિલાલ અદાણી)
સાચું આમદર્શન કરાવતાં ૧૧ પ્રસંગચિત્રો ૩-૦-૦
૪. વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ (ભોળીલાલ ગાંધી)
વિશ્વની ૨૦ ભાષાઓની વાર્તાઓનો સંગ્રહ ૩-૦-૦
૫. શોધને અંતે (લાભુમેન મહેતા)
સામાજિક વાર્તાઓનો સંગ્રહ ૨-૪-૦
૬. જીવનશિક્ષિપત્રો (નિ. વર્મા-જ્ઞ. પરમાર)
પ્રજ્ઞજીવનના ત્રણ ધડવૈયાનો જીવનપરિચય ૨-૮-૦
૭. દૂધ-મૃત્યુલોકનું અમૃત (કાન્તિલાલ શાહ) ૨-૦-૦
૮. દવાનો છેલ્લો ધૂંટડો (ભૂપતરાય દવે) ૨-૧૨-૦
૯. હડીલાં દરેકમાં કુદરતી ઉપચાર
(ભૂપતરાય દવે) ૧-૮-૦
૧૦. લગ્ન-સાધના (સોપાન) ૨-૮-૦
૧૧. વિશ્વદર્શન (૧૯૪૩-૪૪) જી. મા. કામદાર ૭-૮-૦
૧૨. આપણે આંગણે ઊડનારાં (પંખી પરિચય) ૩-૦-૦
૧૩. વિજ્ઞાનસૃષ્ટિ (શોધખોળોનો પરિચય) ૧-૦-૦
૧૪. વિજ્ઞાનનો વિકાસ (શોધોનો ઇતિહાસ) ૨-૮-૦
૧૫. પારિભાષિક જ્ઞાનકોષ (રાજકારણ)
સં. સુખસંપત્તિરાય ભંડારી ૩-૦-૦
૧૬. આઝાદીની યજ્ઞજ્વાળા (કરસનદાસ માણેક)
આઝાદીની લડતનું અવલોકન ૦-૬-૦
૧૭. ૧૯૪૩નાં પગરણુ (રતિલાલ મહેતા)
ચાર વર્ષના ચાલુ યુદ્ધનો પરિચય ૦-૧૦-૦
૧૮. હિંદ-વિશ્વયુદ્ધના વમળમાં
કુંગરસી ધરમસી સંપર્ક ૧-૦-૦

